СУЧАСНІСТЬ

В. Барка: Поезії — І. Качуровський: Моє ім'я — Б. Рубчак: Рішальні зустрічі — М. Лебедь: На принципі обопільного визнання — М. Прокоп: До питання українсько-російських взаємин — С. Процюк: Проблема потенціялу українського населення — І. Лисяк-Рудницький: Вячеслав Липинський — О. Семененко: Наркомюст Скрипник — К. Митрович: Раціональна та екзистенціяльна певність — Критика і бібліографія — Хронікальні нотатки

6

ЧЕРВЕНЬ 1961

SUČASNIST' - Juni 1961 - München 2, Karlsplatz 8/III

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

6

ЧЕРВЕНЬ 1961

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична частина).

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos" München 13, Hess-Str. 50-52

ВАСИЛЬ БАРКА: ПОЕЗІЇ

СКОРБОТА

А совість людства? Лебедина, всевідважна совість...

Чи оніміла, чи завиє, як до бомб сирена,
коли складається з лахміття, самогубства, кривди — повість
про мир, мов яблуню, що листям незелена,
що ним кривава, крізь огонь, проклята, й ним солона,
і яблуко, що падає з її жаріння-лона,
то душогубства плід, війни і смерти плід,
погибелі для приспаного всесвіту: рожевий встид
і страм несвітський, дикий — для владик,
що потакають кату, бо зловісний молодик,
як зброя злодія, освітлює, замісто сонця й дня,
совину ніч оманою затьмарених небес,
і постать демона на землях затіня
самопожертви хрест-розп'яття й мир, що був воскрес.

А правда людства? Лебедина, правда голосна...

Знов зло вихрюкує з калюж державних, як свиня;
останні лицарі вмирають від північного удару
бандита — в кішлі ж видзвоня гітару, —
і вперебій привозять до зміїного корита
дари солодкі: золото, як сласть замішану, і кров'ю
приправлену для присмаку, — дощем полита,
крізь дріт колючий скроплена слізьми бездомних, придніпров'ю
дітей відречених перед червоними очима смерти
і кривди, і хіба що блискавка Господня зможеться роздерти
огнем колодія-ножа печінку сатанинської звірюки
і скромсати кайдани, що царівні-правді до кісток роз'їли руки.

1946

БІЖЕНЦІ

Хатинка тиха — і сім'я:
втекла! втекла від лиха.
Дитятко Ніл благословля, —
в одежі ніжности земля.

Від Ірода ж посли
царю: « — хай вернуться! звели».
А він, звеличений на троні:

« — ідіть! ви беззаконні».

За піраміди побрели
незадоволені посли,
киплять образами, киплять...

в одежі ніжности земля.

1948

СИМВОЛ

Ти непідкупна: чи несуть вісон,
чи скриню скарбну! ти суддя;
і пташка на руці — з висот,
про білий трон оповіда.
Мов до присяги, ти відверта,
і випростана, мов до стремена;
зникає тінь, лукавство промина,
коли — сердечности безсмертя,
коли вивірюють на голоснім
і голубім сіянні-шпаді
весінні сили, притаманні всім,
і кволості, що листопадні.
Мов голос квіту, голос непорочний,
серця стрічає! в розпачі не тоне,
і хрестиком з-під білої сорочки
з грудей просвічується сонце.

1948

ДВА КОРАБЛІ

Два кораблі світанок п'ють,
а не однаковая путь.

На 'днім із флейтинкою доля,
іще й вінок жовтофіоля.

На другім бранка, то ж смутна! —
в залізі чорному вона.

Вітрило до сестри сестріє,
а буря нарізно завіє...

Завіє — серця не поборе,
немов пророк, промовить море.

1948

ТВЕРДІСТЬ

Коли спіткати на дорозі пса
пекельного — три пащеки гавкучі —
розвіюй страх, що мертво нависа
до серця, мов до «браток» тучі.

Під вірний панцер: крицю крижану:
приборкуй гнів, що в грудях б'ється в клітці,
пташино крила рвучи в далину,
крізь нерви, мов нитки тканисті.

Це — виноград огню: душевна міць
береться при сердечному ребрі;
стопчи склизливу, скинуту наниць,
вагання гусінь — на листки старі!

Відчувши полум'я, мов дзвін кинджала
понад каміння замкових терас,
так — пес від привида: повалувала
з пекельним лементом імла від вас.

1948

ПЕРЕДГРОЗЗЯ

Чужими стріляний і гнаний, і обмовлений «своїми»
заздривцями злостивими, бреду, як старець і каліка,
обідраний на смертних доріжках — до верб, між ними
стою в чорнішій скорбі, ніж земля велика,
дивлюсь на води, що біжать, і слухаю: на мілині,
немов по мертвому, своє — кря! кря! — противні, чорні,
злітаючи з каміння, крячуть ворони брудні,
і кружать і летять; бур'ян, пеньки потворні
покрили берег, як нечиста сила — пекла край...
і дощ побризкує крізь віти на пісок і глину,
і в очі крапає мені, безслізні очі; річко, знай,
що без твоїх порад я серцем, як листок, загину!
Бо розвелися черви в світі-яблуці так споро,
що радощами сонця баришують: зморо,
отруто змій, і ти солодша семикратно, ніж брехня
сердець лукавих, повних підступу, під ребрами гнилими!
А дощ побризкує; відразу вітер! прирідня
вербички на тім боці — до води, що сріблянними
тканинами проходить біля гострого каміння.
Зчинилась буря, відміта пісок і насміть сіру
на зритий бомбами пустир, а ясносиня
пером на крилах — птиця проліта по миру,
стривожена і рада, що земну юдоль квітчану
дощі обмиють і освіжать грози. Яснокрила! Стану
і я тоді тихіший серцем і на світ без смутку гляну...

і навчимося в небо возсилати вдвох «осанну».

1946

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ: МОЄ ІМ'Я

(З книги «Дім над кручею»)

1

Ніколи в житті — ні перед тим, ні після того — не користався я такою повагою, як на весні і влітку 1942 року. І ніколи не важила так мало моя особистість.

На цементі тюремної долівки і за столом інститутської авдиторії я мав те місце, яке сам завойовував.

За екзаменаційним столом, на лаві підсудних чи в нічній вуличній бійці — взагалі в яких би прикрих, трагічних або трагікомічних обставинах я не опинявся — вирішували справу мої знання, моя поведінка, мій спосіб реаґувати — часом тільки один розрахований жест, промовистий погляд, влучно кинуте слово. Мій жест, мій погляд, моє слово.

А якщо навіть не це, а втручання когось із моїх друзів приносило бажану розв'язку, то хіба вміння знаходити вірних — на життя і на смерть, відданих друзів не було завжди моєю, особисто моєю прикметою?

Дванадцять років я прожив у безнастанній напрузі м'язів і постійному зосередженні волі.

Весь час треба було з кимсь битися, звідкись тікати, міняти все, від зачіски до імени, і, головне, мовчати, щоб ніхто не догадався, що в тебе є — минуле.

Тепер все це змінилося. Настав час відпруження. З усіх небезпек, що оточували мене стільки років, тут не було жодної.

Залишені для підпільної праці активісти сиділи і мовчали. Не насмілюючись ані словом згадати щасливі часи колгоспного раю.

Розірвана переходом фронту сітка сексотів, провокаторів і лжеінформаторів ще не була налагоджена.

Двох советських парашутистів, що забрели в село Великі Хащі, дядьки покололи вилами.

Німці були далеко. В сусіднє невеличке село Кошлаї, розташоване оподаль від шляхів та залізниці і заховане за болотяним переліском, вони взагалі не навідувались, так що баби, які не виходять за межі

своїх полів і тільки раз-два на рік ідуть на храм до нас або до села Вохрого, ці баби досі ще не бачили, як виглядає німець.

Армії перейшли наш район без жодних зударів: відступили, розбігаючися, хто куди, голодні, неголені, заляпані брудом і завошивлені. Прийшли ситі, випрасувані, чисто виголені і бездоганно коректні.

Коли я розповідав про грабунки й насильства, мені не вірили.

Правда, як нагад про те, що світ не обмежується нашим селом, у нас жив штюцпунктляйтер — «святий комендант», який не пив і не курив, не бився і не лаявся і навіть не мав при собі перекладачки. На все він реаґував незмінним «Ґут, ґут!», їв картоплю з олією, а коли я приніс йому щойно пійману двокілограмну щуку, він ніяковів і не хотів її брати.

Замість жактівських, неремонтованих двадцять літ, просмерділих будинків з темними коридорами, довкола були селянські хати, чисті і світлі.

Замість строкатої мішанини урок і міліціонерів, робітників і совслужбовців, перефарбованих «бувших» людей і партійців, школярів і студентів, були статечні селяни, одноманітні, подібні один до одного — так мені здавалося — способом життя і колом зацікавлень.

Замість друзів, замість книжок — не було нікого і нічого.

Був спокій.

Як селянин, потрапивши до великого міста, розгублено стоїть і не знає, куди йому треба йти і що він має робити, так я розгубився і загубив себе, опинившися серед цього великого спокою.

В роки блукань я іноді згадував насамоті то наш дім на закруті ріки, над кручею, то зарослу річку, де я плавав у жабуринні, то сільську вулицю на провесні, коли «із стріх вода капле», але ніколи — бо так мене вчили — я не вимовив ні вголос, ні пошепки, ні навіть подумки ані назви свого села, ані свого спражнього імени.

Правда, двічі я зустрічав земляків, які мене знали...

Та ще раз при одному знайомстві у мене з уст зірвалося моє справжнє ім'я. Але це було вже пізніше, за німців.

І ось тепер я живу в своїм селі і називаюся своїм іменем.

І в цьому імені, власне, і полягала причина тієї запобігливої шанобливости, яка мене — до нудного — скрізь оточувала.

Весь секрет полягав у тому, що я — внук свого діда і син свого батька. І що я тепер власник найкращої на кільканадцять сіл садиби з домом над кручею.

Садиба була колись панська. Її купив за безцінь мій дід у збіднілих поміщиків. Довкола дому — так розповідали — був колись парк з алеями, альтанками і ґротами.

Колись, іще малим я знайшов у березі шматок гіпсового амура.

Дід вирубав парк, викорчував пні і зробив величезний город.

Але під кручею і по кручах, що півколом оточували будинок — скрізь, де не можна було орати, дерева лишились.

І лишилося щось невловне, що нагадувало не то гоголівських старосвітських поміщиків, не то тургенівські дворянські гнізда.

Тому садибу від колгоспу відібрали і зробили в ній дім відпочинку. І щоліта, коли починався сезон на качок, з'їжджалися сюди з рушницями, шоферами, псами і дамами серця совєтські вельможі з Чернігова і навіть з самого Києва.

І ось усе це — я маю на увазі не псів і не дам партійних мисливців, ви мене розумієте, — все це була тепер моя власність.

За ці кілька місяців я не мав ні нагоди, ні потреби чимсь себе виявити. Ніхто не знав, дурний я чи розумний, добра чи зла в мене вдача, чи маю я якісь знання або таланти. Та нікого це особливо і не цікавило.

Знали тільки те, що я, ще хлопцем, був засуджений разом з батьком на розстріл — і якось викрутився. Що мати була вивезена на Сибір — і теж вернулася.

А найбільше важило все таки те, що я син Сергія Ремеза.

І от тоді кільком десяткам матерів — це було епідемічне захворювання — прийшла до голови думка: видати за мене своїх дочок.

2

Я, може, був би тоді й одружився, але дівчина, що мені найбільше подобалася, завербувалась і виїхала добровільно в Німеччину.

Щождо інших, то... їх матері були надто вже настирливі.

Розкуркулені та одноосібники бачили в мені представника своєї кляси і справді могли відчувати до мене симпатію. Активісти не відставали від них у вияві своєї приязні, бо можливість породичатися зо мною повернула б їх до лав сільської аристократії. А їм так кортіло командувати!

А найгірше: з причин конкуренції кожна очорнювала своїх справжніх і здогадних суперниць так, що до них — якщо все розказане мало в собі хоч половину правди — страшно було й наблизитись.

А в селі нема таємниць.

І хоч мені не легко вдавалося розрізняти наших дівчат, бож було їх сім Марусь, п'ять Галь, три Параски, дві Катерини, а решта все на «о», — все ж таки за деякий час я знав про них усе, що тільки можна знати.

Наприклад, в Олени через те така довга спідниця, що в неї на ногах і вище незагойний довголітній лишай, а одна з Марусь тому завжди пов'язана хусткою, що вона, мовляв, Котляревський, «як в намисті всі в жовнах».

Коли я зустрівся на містку і погомонів чверть години з гарненькою Галею (тільки не з наших, а з кошлаївською), то над вечір до нас, ніби ненароком, зайшла сусідка, тітка Уляна, і розповіла, що Степан Степанович, Галин батько, зовсім їй не батько. Далі йшла

гідна Мопасанового пера історія, яку я колись, може, спробую переповісти.

Василь Думка, старий парубок, мій теперішній приятель, радив мені свою сестру вдругих, Оришку. Але Оришка скінчила, за її словами, «два класи, а третій калідор», та й те, що знала, забула за колгоспною працею. Що спільного міг я знайти з такою дівчиною, про що говорити, якою поділитися думкою?

Староста Карпо переконував мене, що найкраща з дівчат — Катерина, його племінниця. Справді, це була розумна, гарна, привітна дівчина. Тільки й того, що коли їх розкуркулили, вона прожила два чи три роки в Чернігові, в дитячому будинку, і там хлопці робили з нею все, що хотіли. Я не вбачав у цьому її провини, бо що вона, десятилітня, тоді розуміла і як могла цьому противитись, — алеж вона, казали, і далі йшла тією самою стежкою: коли в селі стояли червоноармійці... Якось не хотілося цьому вірити, але в селі нема таємниць, і це мала бути правда.

«Підмочений крам», — казала про Катерину тітка Уляна.

Сама вона мала дві дочки: Марусю, старшу, не надто гарну, але веселу, щебетливу, хорошої вдачі, і меншу, Параску, з строго класичними, але позбавленими всякого виразу рисами. Уляна часто помагала в господарстві моїй матері або присилала дочку — незмінно меншу. Коли я запитав у Василя Думки, чому це вона не пробує мене спокусити за порядком, почавши з старшої, Василь відповів, що старша робила сезон у Києві і не збереглася.

Осілий циган Кіндрат, з Кошлаїв, не насмілюючися запропонувати мені в наречені свою дочку, приходив кілька разів до матері переконувати її, що його дочка вже в роках, син, себто я, в селі не ожениться, бо тут для нього, вченого, і пари нема, так візьміть, мовляв, за наймичку його Настю. Може, хтось донесе на нього — знаєте, які тепер люди, — то хоч дочка врятується.

Директор десятирічки Чуйко (тепер він став кооператором), у якого не було ні дочки, ні сестри, ні племінниці, радив мені свою найкращу ученицю. Непоказна, ластовата, вона не була з тих, на кого парубки звертають увагу. Але, коли ми обмінялися з нею кількома реченнями, я побачив, наскільки вона начитана, дотепна, бездоганно інтеліґентна. Тільки знову ж таки вона не могла бути мені до пари: її батько й дядьки були з тих, що нас розкуркулювали.

Я не вірю, не можу і не хочу повірити, що гріх чи злочин батьків переходить на дітей і внуків; людина для мене закінчена, закрита, замкнена в собі індивідуальність, з якою все починається і кінчається (те, що вільні і невільні вчинки людини служать рушіями або гальмами у вічнім ланцюзі причин, не має нічого спільного з відповідальністю за гріхи предків), — але якби я зустрів був цю дівчину десь за інших обставин, в іншім оточенні, а то ж вона жила в тій родині, в тім колі, яке я ненавидів.

Я запитав у Василя, чи нема в селі ще якої тонко інтеліґентної дівчини, інженера, студентки, артистки. Він відповів, що є, і найближчої неділі підвів мене до чорнявої Олі. Ця реготала голосніше, ніж треба, і взагалі більше нагадувала робітницю з цукерні або тютюнової фабрики, ніж недавню студентку літфаку.

Тому, що я з тринадцяти років тинявся поза Україною, мені найцікавіше було почути, чого і як учать в українському вузі.

І я запитав:

— А що вчили ви з старої української літератури?

Вона замислилася.

— «Слово о полку Ігореві».

— А ще?

— «Пісню про Нібелунгів».

— Таж хіба це українська література?

— А я там знаю...

Очевидно, це була така сама студентка, як та, що в нас на екзамені на запит, що таке моногамія, відповіла:

— Многодамія — ето коґда один мужчіна імеєт несколько жон.

Це теж мені не підходило.

Так що я ходив собі сам, нібито признавши рацію дружині колгоспного бухгальтера, Марині Павлівні, яка переконувала мене, що я ще молодий, двадцять п'ять років, спішити нікуди, це сільські парубки колись у вісімнадцять женилися, а мені треба ще років зо два почекати. Та й час тепер непевний. За цією порадою цілком виразно виступала навіть не бухгальтерія, а звичайна аритметика Марини Павлівни: за два роки мала досягти дівочого повноліття її чотирнадцятирічна голубоока Зіночка.

Десь на середину літа я вже став своїм і почувався в сільському парубоцькому товаристві, як риба в воді. Крім незмінного Василя Думки, заприятелював з сімнадцятилітнім велетнем Дмитром, племінником старости, і відновив старе, ще з шкільної лави, приятелювання з Корнієм Бовдуром і Кирилом Опленею — родичем того Петра Оплені, в якого колись переховувався.

Корній, Кирило, я та ще один наш жонатий одноліток — це було все, що лишилося від нашої групи (кляси тоді називалися групами) — а було нас двадцять сім чи двадцять вісім хлопців, з якими я вчився разом від першої групи до шостої. Кількох вивезли з батьками в заполярну безвість у часи розкуркулення, інші померли з голоду або пішли «шпанувати» і десь вигинули, двох розстріляли в тридцять сьомому, один відбував десять літ у районі Печори, решта була в совєтській армії — якщо припустити, що вони не полягли в боях і не сконали в полоні.

Ми, живі, їх якось ніколи і не згадували.

І як колись через навчання в інституті слабнув і рвався мій зв'язок із світом урок і хуліганів, так і тепер — чорноземне оточен-

ня ніби ще раз підмінило моє єство: книжки, що я їх пробував позичати в шкільній бібліотеці, чомусь не читалися, навіть книжка Сологуба, яку я приніс із собою, більше не розкривалася. Вірші, які я пробував сам собі деклямувати, звучали десь далеко і до душі не доходили. Ніби стерлися від давнього вжитку, а нових не було звідки взяти.

А коли наприкінці літа повернувся до села молодий лікар Лесь, теж із розкуркулених — він був аматор анекдот, дівчат і випивання — я остаточно перестав відчувати свою відчуженість і непристосованість до сільських обставин.

І все таки мені чогось бракувало.

Наша країна, мабуть, єдина на світі, де ще існує почуття дружби і де зустрічається чиста дружба між хлопцем і дівчиною.

Для першого почуття я знайшов ерзац у вигляді приятелювання з людьми іншої духовости і іншого рівня культури.

Треба було знайти якийсь ерзац, бодай ерзац, і для другого.

3

Котроїсь неділі я завважив у барвистій юрбі молоді незнайому дівчину.

Сіроока, з тонкими, може, трохи задрібними рисами, з попелястим волоссям. В сірій «городській» сукні, яка дивно пасувала до кольору очей і волосся. Віяло від неї вишуканою елеґантністю, якої мені давно не доводилося бачити.

З нею поруч ішла — очевидно, приятелька — дебела дівка Одарка, в рясній спідниці і кісниках.

Ні Василя, ні Корнія поблизу не було, стояв поруч тільки один Дмитро, — надто молодий, щоб знати, хто й звідки ця дівчина.

Все таки я запитав.

— Дмитре, хто це?

— Рябчиного Василя Одарка.

— Та ні, та що з нею.

— То якась з Кошлаїв, а мо' з Вохрого.

Видко було, що ця сіроока, з тонкою талією і артистичними пальцями не відповідає Дмитровому уявленню про прекрасне.

Парубки і дівчата знають одне одного змалку, тому при появі особи чужої, знаної лише небагатьом, ніхто не догадається її відрекомендувати або з кимнебудь познайомити. Але ця, сіроока, була міська (тяжко було уявити, що вона з Кошлаїв або з Вохрого), і тому для знайомства з нею я потребував чийогось посередництва. Я вже думав звернутися до Одарки, але в цю мить мене ляпнув по плечі і сказав якусь дотепну непристойність безцеремонний Лесь. І я відразу змінив свій намір і постарався відвести Леся кудись набік, щоб він не побачив дівчини.

Потім хтось приніс пляшку просяного перегону, і ми пішли в чиюсь хату, де чекала закуска.

А потім стемніло, і я надаремно намагався побачити в сірих сутінках сіру сукню. Ні її, ні Одарки.

На протязі тижня я взагалі про неї не згадував, але з суботи на неділю вона мені приснилась у вигляді порцелянової, роботи Лянсере, статуетки, яку я нібито тримав на долоні.

З усіх тих кандидаток, що їх мені досі радили, мені не снилась жодна. Навіть та лікарка, що від'їхала до Німеччини.

Цієї неділі я впізнав її здалеку, хоч вона була вдягнена не в попелясту сукню, а в корсетку з вусами та рясну спідницю, і була в намисті і з кісниками. В такому убранні вона мені здалася ще кращою.

І я підійшов до неї і без жодної передмови сказав:

— А я знав, що ви сьогодні прийдете.

— Чому?

— Бо ви мені снились.

Вона засміялася.

Одарка крутнулась і зникла.

Почалася весела балаканина про все і ні про що.

Василя Думки не було. Корній Бовдур дивився на нас з боку, як мені здалося, надто уважно. Я обізвався до нього: Корнію! — але він не підійшов: не почув або не насмілився.

Ми відділилися від гурту і пішли берегами, стежкою: від містка, де грала гармошка, аж ген до старої клуні. І знов до містка та до клуні. Я дізнався, що вона з Вохрого, скінчила десятирічку, але через війну нікуди не поїхала — і добре зробила. Батько її — залізничий службовець. З Одаркою вони дружать по школі — Одарка ходила у Вохре, бо в нас десятирічка дійшла тільки до дев'ятої кляси.

— А ви?

— Я один з тих, що вернулися під рідну стріху.

Вона не зрозуміла цього виразу і почала розповідати, що в них дім під залізом, має не стріху, а дах.

У нас теж був дім, на шість кімнат і під залізом, але я не сказав цього: видко було, що дівчина не знає, хто я. І це було краще. Це було якраз те, що мені потрібно.

Хай оцінює мене, хай ставиться до мене, як заслуговую того я сам, а не моє ім'я, не тінь мого батька і не будинок над кручею.

І я сказав їй:

— В солом'яній стрісі більше поезії. Я десь читав, що американські мільярдери роблять альтанки під соломою.

Потім ми говорили про мільярдерів, про альтанки і про поезію.

Вона знала з десяток імен совєтських поетів: Безименський, Свєтлов, Едуард Баґріцький, Семьон Кірсанов, Міхаїл Ґолодний, Ілья Сельвінський, Іосіф Уткін... Особливо їй подобався Безименський.

І вона прочитала мені уривок з «Трагедійної ночі»:

Тиха украинская ночь.
Прозрачно небо. Звезды блещут.
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух. Чуть трепещут
Сребристых тополей листы...

Далі пішло вже не так, але теж гарно:

Со дна небесного колодца,
Луна, засмейся, не томи...

Я сказав їй, що початок справді гарний, тільки це не Безименський, а Пушкін, Александр Сергєєвіч.

— Ні, Безименський!

— Ні, Пушкін. Хочете парі?

— Добре. Я вам покажу Безименського. Приходьте.

— А я вам принесу Пушкіна.

Запрошення заходити було для мене справжнім тріюмфом. (А може, вона таки знає, хто я?).

Досі я розмовляв з нею, не сказавши свого імени і не спитавши, як зветься вона. Це не перешкоджало розмові: я при потребі можу розмовляти з людиною, не тільки не називаючи її на ім'я, а навіть не звертаючись ні на «ти», ні на «ви».

Але тепер треба було довідатися, до кого ж я маю заходити.

І я запитав, тільки не прямо:

— А кого ж мені шукати?

Вона не зрозуміла.

— Ну, кого мені спитати у Вохрому.

— Питайте, кого хочете. Кожен знає Світлану Волконську. А кого мені чекати?

— Мене.

— А як я скажу матері — хто прийде?

— Я!

Я звів справу на жарт, але вона була помітно невдоволена і почала прощатись, мовляв, їй треба ще до Одарки — віддати позичене убрання і вдягнути свою сукню.

— Познайомився з Світланою Волконською, — доповів я Василеві Думці. І гарна ж дівчина! Справжня князівна... І прізвище...

— Нічого, акуратненька дівчинка.

— Завтра йду до них з візитою.

Василь подивився на мене з тим самим виразом обличчя, як годину тому Корній Бовдур, і з жалем сказав:

— Не по-товариськи робиш. Бо це Корнієва дівчина. Вона заради нього сюди й приходить. А ти ж не Лесь, щоб у своїх хлопців дівчат відбивати.

— Ну, коли так, то я може й не піти.

Мені згадалося, як наше шкільне товаришування з Корнієм скінчилося тим, що ми, з Грицьком удвох, напали на нього ззаду і набили, не пам'ятаю, за що.

Взагалі Корній був не з тих, кому легко даються життєві успіхи. Вчився він посередньо. Вдома його намагалася звести з світу люта мачуха. В той час, як деякі з наших однолітків покінчали вузи, інші — технікуми, він не пішов далі фабзавуча і працював електромонтером. Хата їхня згоріла під час великого пожару, що знищив цілу вулицю. Родина вимерла з голоду. Лишилася тільки заміжня і многодітна старша сестра-зведениця, в якої він тепер жив.

Тільки й було в нього, що стрункий стан та темно-кучерява чуприна, та матове, скульптурно гарне обличчя.

Одружитися йому було не так просто. Хібащо до якої московки в прийми.

І я повторив ще раз, як безапеляційне рішення:

— Коли так, то я можу й не піти.

4

Проминуло, не знаю, два чи три тижні.

Свіжими стали ранки і тихо-печальними — ясні надвечір'я.

Але вдень сонце пекло ще зовсім по-літньому.

Кума Галина Петрівна, з Вохрого, не здоровкаючися, влетіла до нас у кімнату і з вигуком:

— Хай він з нею не жениться! —

впала на крісло.

— Хто? — спитала мати, подаючи їй води.

Кума жестом вказала на мене і припала до склянки.

— З ким? — знову спитала мати.

— Із Свєткою — уф, так бігла, дайте допити, — із Свєткою Яшки Волконського.

Мене приголомшило.

Справді, в селі не можна ні з чим заховатися: як в НКВД — вчинки стають відомими ще перед тим, як їх доконано.

Тому, мабуть, і нема на селі великих злочинів: на п'ять чи шість сіл, а, може, й на вдвічі стільки, ніхто від найдавніших часів не пригадував ні одного вбивства — якщо не рахувати селянських самосудів над конокрадами, першими комунарами і нинішніми парашутистами.

Красти — крали. І кожна крадіжка зберігалася в народній пам'яті десятки літ:

— А твій батько в мого діда сокиру вкрав.

— А твоя мати в нас картоплю підкопувала.

Я стояв отетеріло і не знав, що казати.

Тим часом Галина Петрівна віддихалася, поправила волосся, витерла з лиця піт і почала прокурорську промову:

— І чого ж ви обоє хоч мене не запитали, що то за Светка?

Вона кидала уривчасті речення, і кожне було як присуд:

— Вона курить.

— П'є.

— Денатурат стаканами глушить.

— Вона на рідну матір цензурні слова говорить.

— Як до міста їде, то не тільки губки підводить, а й нігті на ногах розмальовує.

— Вчена, розумна, книжки читає, по-німецьки говорить, — а ти спитай, чи вона хоч раз у житті підлогу помила або обід зварила. Таж на все Вохре нема гіршого сміття, як ця Светка.

— І хоч би мене запитали, а то зразу — свататись.

— Як свататись? — не зрозуміла мати.

— Так це він сам, і в матері не спитавшися, таке придумав?

— Та не сватав я її зовсім, — сказав я; але це звучало якось непереконливо.

— Як не сватав? Там стара видра Волконська — її так усі й звуть видрою — по всій станції бігає та хвалиться, що син Сергія Ремеза приходив до неї дочку сватати.

— Коли приходив? — спитав я недовірливо.

— Вчора ввечорі.

— Таж я вже з місяць не був у Вохрому.

— Як не був, коли тебе люди бачили.

Тут починалася якась плутанина, якої я не міг з'ясувати.

Не пригадую, як я тоді виправдувався, тільки від того дня в мене зродилося рішення переїхати в місто: там не треба так пильно слідкувати за словами і вчинками, там ніхто через десять літ не згадає необережно кинутої репліки і не осудить за півгодинну — ну, нехай трохи довшу — розмову з дівчиною, яка виявилася непорядною. В місті не треба дбати про те, щоб якось не забруднити нехотячи дідівського славного імени. Моє ім'я там нічого не буде значити, вартість моя буде залежати тільки від мене самого.

Майже через рік, коли я вже працював у редакції неіснуючої газети (за весь час вийшло лише два числа, а третє складалося), я заїхав котроїсь неділі до села — побачитися з матір'ю.

Біля безверхої церкви юрмилася молодь.

По особливому настрою вгадувалося, що це вінчання.

Я зіскочив з воза і підійшов до церкви. Радісно мене привітали Василь Думка і Корній Бовдур.

Після Великодня в селі рідко хто одружується: це роблять більше восени або в м'ясниці.

Мабуть, хтось із станції, з Вохрого...

— Молоду дожидаємо — сказав Василь Думка. — За кошлаївського поліцая виходить. Її, бач, староста хотів у Німеччину вислати, так спасається. Акуратненька була дівчинка. Якова Волконського Світлана. Ти ще в гості колись був до неї збирався.

— А я заходив, — додав Корній. — Та й не раз. І, знаєш, — звернувся він до мене, — думаю, як сказати. Хто я такий — ні роду, ні плоду. Корній Бовдур — ніхто не чув такого. Хати нема, нічого нема, живу в сестри, і то нерідної.

— А в тебе — дім під залізом, а в березі — дерева на добру хату, і не на одну. І мати є. І свиня, і теличка. Ти і з районшефом чарку п'єш, і з усіма перекладачками на «ти» говориш. І освіта в тебе. І ім'я на весь район знане.

— Так я сказав, що я — це ти...

Богдан Рубчак: РІШАЛЬНІ ЗУСТРІЧІ

(Про творчість Богдана Нижанківського)

1

Ця стаття не буде критичною статтею. В ній я не буду пробувати «об'єктивно аналізувати» творчість Богдана Нижанківського, обговорюючи форму творів, їх чисто літературну вартість, мову та інші їх елементи. Так само моя стаття не буде в якійнебудь мірі ретроспективною статтею, що мала б дати читачеві повний образ творчости письменника по сьогодні. Бо, перш за все, Богдан Нижанківський ще замолодий, щоб про нього таку статтю писати — він ще в розквіті сил і саме в останньому десятилітті написав свої найцікавіші твори; а, крім того, для такої статті треба мати повне видання чи повну збірку окремих видань творів письменника, а я навіть не знаю, з яких позицій складається його творча й критична бібліографія.

В цій статті я буду пробувати бодай фраґментарно (з думок, занотованих під час читання деяких творів) накидати перший обрис однієї з головних ідей цього вельми цікавого українського письменника — з надією, що повний образ його світогляду дадуть ті, перед ким на столі якоїсь української бібліотеки лежатиме все необхідне для такої роботи і хто матиме все потрібне інтелектуальне справилля, щоб таку роботу гідно виконати. І ще одно попередження: я буду конструювати ці свої зауваги на канві власних переживань і особистого тлумачення творів.

Передусім треба зробити кілька загальних зауваг про філософський світ Нижанківського, як я його розумію, а тоді спробувати опрацювати ці зауваги трохи докладніше, застосовуючи їх до окремих творів.

Наше життя, навіть і тоді, коли воно особливо блискуче, складається з понеділків, а неділі в ньому трапляються нечасто. Кожний з нас мусить присвячувати велику частину свого життя знові, мусить їсти, мусить заробляти на прожиток, займаючися при тому справами, що з часом буденніють, якими б цікавими вони спочатку не були. Ми живемо в стінах, що буденніють, беремо в руки речі, що буденніють. Дехто з нас навіть уважається за всесильного, і в його телефоні загнуздане щастя чи горе тисяч; але й він, сидячи у своїм всемогутнім, шкірою покритім кріслі, часом дуже хоче побігти безжурним босим хлопчам по зарошеній траві, хоче зробити щось незро-

зуміле, щось незвичайне. Проте в більшості випадків він боїться. Ми живемо в буднях, які відокремлюють нас від нас самих.

А неділі? Ті календарні неділі? Вони часом бувають сіріші за понеділки. В неділях, як пише Юрій Тарнавський:

...наповняються кінотеатри
чорним волоссям людських голів,
теплою темрявою поту,
зіпсутим повітрям, від якого болить голова.

Нечасто приходять у життя справжні свята, коли людина стає людиною, коли вона кожною своєю клітиною, дуже гостро, дуже інтимно відчуває своє існування.

Чи мусять вони бути приємні, ці свята? Ні. Бо людина найбезпосередніше відчуває своє існування не тільки в великій радості, але і в великому горі, в великому розпачі, в великому болі. Людина стає собою, коли вона з великою силою виштовхується з рейок буднів і зустрічається з границями свого буття. На межах свого існування людина знаходить свою людську автентичність. Тоді вона може робити речі цілком незвичні, яких її неавтентичне «я» зовсім не розуміє, бо тепер діє її автентичне «я».

Кожний добрий літературний твір мусить висвітлювати певні конфлікти й кризи. Короткі прозорі твори Нижанківського складаються майже виключно з криз. Вони майже ніколи не включають у свій організм машинальне, неавтентичне буття. А конфлікти їх героїв з своїм оточенням — тільки обгортка, тільки шкаралуща справжнього їх конфлікту — боротьби автоматичного «я» з автентичним «я». Автор виштовхує своїх незвичайних людей з їхніх рейок буденности і ставить їх у такі ситуації кризи, де немає ніякого провідника, окрім власного рішення, де немає ніяких законів, окрім власного сумління. І тоді він тих героїв уважно спостерігає, а радше — короткими, гострими, як лезо, реченнями, розтинає їх для нас, щоб ми, співпрацюючи з ним, могли їх спостерігати.

Тут треба зробити загальну заувагу про людей Нижанківського. І в «Вулиці», і в пізніших оповіданнях він не намагається «психологічно аналізувати» своїх героїв, як це роблять прихильники Фройда. Увага автора спрямована на ситуацію, що в ній герої перебувають, і на їхню більш чи менш психологічно вмонтовану поставу до тієї ситуації. Тому його герої побудовані дуже стрункo, майже схематично; але вони ніколи не узагальнені і не являють собою групових типів.

Чи то в прозі, чи то в поезії — Нижанківський завжди думає про границі людського існування. Монотонність нашого щоденного життя обдурює нас. У спокійні часи нам здається, що все наше життя безпечне, що кожну нову ситуацію ми можемо сконтролювати і скерувати. Ми стали володарями природи і примусили її служити нам. Ми виганяємо з світу хворобу за хворобою, і в той же час будуємо

бомби, що можуть в одну секунду стерти з обличчя землі мільйони людей, яких найстрашніші пошесті не змогли б знищити десятиліттями. Нам здається, що ми всесильні. Проте в людському існуванні є ситуації, яких людина не може сконтролювати: час, а з ним старість і смерть не можуть бути знищені. Так само не можуть бути знищені елемент випадку в людському житті, почуття вини, страждання, непевність світу й власних сил і та сила, що примушує нас робити речі дивні, незрозумілі ні нам самим, ні нашому оточенню, і приневолює нас час від часу сумлінно досліджувати невідомого ворога, що зводить завзяту боротьбу з нашим «раціональним єством». Ситуації, що їх не можна знищити, сучасний мислитель Карл Ясперс називає «межовими ситуаціями». В нашому щоденному житті ми часто хочемо їх обминути, закриваючи на них очі і вдаючи, що вони не існують. Ми забуваємо, що мусимо вмерти, забуваємо, що ми — жертви випадку або, як дехто каже, «долі». А тому, що якраз ці межові ситуації роблять наше життя справжнім і значущим, ті хто обминає їх, часто живуть порожнім, нещирим життям.

Важливим для людини є те, як вона поставиться до тих своїх границь: чи заховається від них або закриє очі, допускаючи їх цілком несподіваний і тим болючіший удар, а чи буде дивитися на них все життя широко відкритими очима; чи вона тимчасово задовольниться фантастичними ілюзіями розв'язок тих ситуацій, а чи стоятиме перед ними чесно, гордо й спокійно, з «відважною вірою», як каже Ясперс.

Зустріч з тими ситуаціями не може бути «об'єктивна». Їх не можна вияснити колонкою статистики, формулою з фізики чи філософським афоризмом — їх треба пережети всіма фібрами свого особистого буття. І тоді в зустрічах з ними людина не відчує порожнечу Ніщо, а з відважною вірою відчує своє справжнє буття, що витає над ефемерним світом.

Нижанківський не закриває очей. Він з відкритим чолом і з широко відкритими очима все життя йде на свої «рішальні зустрічі». Від перших поем і оповідань до останніх іронічних віршів, багато сторінок його книг сповнені чи то бунтівничої, чи то спокійної розмови з границями буття, а особливо з останньою границею — смертю. Бо йому, як і нам, що втратили батьківщину, що залишили могили батьків та друзів і що не можемо бути закутані в хутра традицій і оправдань, гостро й виразно накреслюються всі можливості і їх границі.

2

Книга «Вулиця», що вийшла друком у 1936 році з передмовою Л. Нигрицького, призначена не для пань добродійок і не для дітей. Тому народжується підозріння, що коли б вона була видана сьогодні, її засудили б чесні громадяни в кожній залі кожного українського народнього дому, від Нью-Йорку до Каліфорнії, від Саскачевану до

Кейп Горну. А втім турбуватися не треба. Все одно такої книги ніхто на еміґрації не видав би.

Оповідання «Вулиці», герої яких — діти львівських вулиць: волоцюги, злодії, терористи, «альфонси» (сутенери), махлярі на карти, авантюристи і деклясовані робітники, виповняють гострі життєві ситуації. Вони сповнені жорстокости, шалу, брутальности, страждання, болю, непрощенної помсти і несподіваної смерти. Конфронтація з реальністю нагла, крута й безцеремонна: «Як чоловік не гукне кого в писок, то не знає, що жиє між людьми — а як не вип'є, то не знає, як виглядає світ» («Червоний Яcько»). Але головне те, що в усьому цьому можна знайти, за словами автора передмови, «людину, правдиву людину, в якої живо б'еться гаряче серце... Чи це буде злодій, чи обманець, чи звичайний вуличник, у кожного з них на дні душі дрімає нотка правдиво-людського».

Поставивши людину в крайню життєву ситуацію, де немає ніяких прецедентів і де керує дією тільки її власне унікальне рішення, автор разом з нею болiє, разом відчуває, разом переживає. І саме це зобов'язання автора до своїх героїв робить їх такими справжніми й близькими читачеві.

Нижанківський не тільки описує смерть, але й стократно її переживає. Перші речення першого оповідання «Вулиці» звучать так: «Він звався Сосон. Його засудили на смерть, і він уже звик до цього. Мусів умерти, так, як я» («Собача справа»).

Герой Сосон, що стоїть перед власною смертю за якесь авантюрницьке і зрештою читачеві цілком нецікаве вбивство, опинився під мікроскопом автора. Як реаґує така людина на смерть? «Був спокійний. Він знав, що воно неминуче... Життя, що плило поза мурами в'язниці, було йому байдуже, нецікаве. Родина також. Як в обіцяну землю — задивлений був у дошки своєї домовини... І здавалося, що так буде до останнього дня. Аж сталося. Він захотів жити, як усі, що вільні. Він сподівався».

Ключник Цвик, давній ворог Сосона, обіцяє передати йому в годину страти пістоль. Резиґнація в обличчі смерти раптом зникає — народжується бажання відсунути свою межову ситуацію ще на кілька років, народжується дика, ірраціональна надія. Проте ця надія, хоч і справжня, виявляється ще гіршим абсурдом, ніж абсурд смерти. В великому бажанні жити Сосон забуває, що Цвик — ворог. І в момент, коли Сосон з пістолем у руці біжить до брами тюрми, Цвик холодно виконує свою службу і вбиває його. Чи може бути жорстокіша помста? Цвик — цинік, що кпить з абсурду життя, надій. Але справа не в тому. Справа в тому, як Сосон ставиться до смерти і до тимчасового визволення від неї. Краса оповідання — в переході від резиґнації до дикого бунту, під час якого Сосон так багато пережив і, можливо, вперше познайомився з собою. «Ви знаєте, що таке сподіватися? Сподіватися чогось кращого? Проти призначення і вірити в це? Знаєте, що це таке захотіти жити, маючи перед собою попе-

речню шибениці? Сосон горів. За той час він більше пережив, як за ціле своє життя». Бунт людини проти своєї межової ситуації — це також зустріч з нею. Таким зустрічам присвятив багато своїх думок Альбер Камюс. Цікаво, що все це — і смерть, і бунт проти неї — Нижанківський називає «Собачою справою».

Зустрічі з смертю висвітлені в багатьох інших оповіданнях збірки. Проте ці зустрічі не схожі одна на одну, як не однакова і реакція героїв. Бо смерть — це дуже індивідуальне переживання, найособистіше переживання з усіх. В цьому аспекті дуже цікаве оповідання «Терорист». Герой, студент, навіть «книжковий міль», що потайки належить до зграї грабівників-терористів, іде на свою першу й останню роботу. І хоч він не знає, що за кілька годин його чекає смерть, він все таки не виключає можливости смерти; що більше, вона перед його очима завжди.

Як же проводить він свої останні години? Цілком ірраціонально, мимоволі думаючи про дрібниці, зосереджуючись на маленьких деталях. Думає про ферії, про чай, що його не випив і який захолов у склянці на столі, про запах бузка. Тільки часом, як символ, перелетить думка про матір. Кілька секунд перед самим нападом на банк, коли він уже стоїть на своєму посту, він знову переживає якусь цілком ірраціональну, цілком непередбачену, несподівану реакцію: «Перед написом „Ч. 1" почув утому... Він не боявся. І це не була байдужність. Це була лише така дивна втома». А за кілька секунд перед смертю, в ході нападу, у нього появляється цілком інша, знову цілком несподівана реакція. Тримаючи в руці заладований пістоль, він помічає найдрібніші деталі і проти своєї волі аналізує їх: «При полірованих столиках, як манекени з маґазину „Найновіших мод", стояли перелякані інтересенти».

Ще інша підсвідома реакція на межову ситуацію появляється в людини, що йде вбивати з помсти. «Мірко Кінах почував себе спокійно й чомусь радісно. Кожний прохожий був йому цікавий, кожна вистава мала інтересний вигляд, а фіри, трамваї, самоходи! Все було інакше» («Мірко Кінах завагався»). Про це оповідання я говоритиму в іншому контексті. Тут тільки скажу, що герой не радіє, що нарешті вб'є свого ворога. Судячи по інших його діях і думках, читач принаймні має право так думати. Це просто якийсь дивний, зворушливий настрій. Як свято. Як справжня неділя!

Не тільки прочуття смерти, але й інші, цілком неусвідомлені кризи народжують у серці незрозумілі парадокси: «Був злий і хотів комусь пожалуватися. Хотів когось з усієї душі тарахнути поміж очі або добросердно поклепати по плечах» («Старі знайомі»). «Підпільне» переживання виявляється нестримним бажанням випити склянку пива, бо його справжню природу свідомість не може схопити. Це бажання таке сильне, що за нього варто побити свого найкращого приятеля.

Особливим явищем у збірці є оповідання «Добрий настрій». Злодій Шрам раптом відчуває якесь дивне піднесення, вже не замасковане ніяким свідомим бажанням, метафізичну потребу злучитися з якимсь вищим від нього існуванням, що його автор іронічно називає добрим настроєм. Герой намагається поділитися своїм переживанням з приятелем, але це йому не вдається, бо у своїй межовій ситуації людина стоїть сама. Приятель його не розуміє і реагує на його слова своїм автоматичним «я»:

«— Знаєш, Мільку, я сьогодні маю добрий настрій. Як думаєш? Що це значить, як чоловік має добрий настрій?

— Чи я ворожбит? А свербить тебе ліва долоня?

— Ні.

— Но, то на настрою скінчиться . . . »

По такій «філософській сентенції» приятель починає чіплятися з щоденними злодійськими справами. Спершу Шрам доброзичливо уникає розмови, аж раптом приятелеві вдається звести його назад у буденність: «Шрам поволі підвівся на ноги. Те, що так шовково напиналося в ньому, було порване, а на його місці була порожнеча. Така порожнеча, за яку не можна ніколи зачепитися і яка примушує чоловіка товктися, як у клітці». Бажання зустрічі з чимсь (можливо — з Богом) у Шрама було таке сильне, а огида до порожнечі (відсутности Бога) була така велика, що Шрам убив свого друга: «Притягнув до себе й кинув на сходи. Мілько застогнав і вигнувся, як тростина. Шрам відступив. Стояв спокійно, і йому було дурно й неприємно, як ще ніколи перед тим».

Як же підходить автор у такому контексті до етики й моралі? В межовій ситуації ірраціональна чи обдумана реакція героїв на добро й зло не має нічого спільного з етичними кодексами чи моральними законами, що оточують їх. Це значить, що люди Нижанківського не є жертвою оточення, як от у літературі натуралізму, і в випадку потреби вони миттю вміють перерости своє оточення. У зв'язку з цим Нигрицький каже, що людина з природи є добра. Можливо, що так. Я не знаю, яка людина з природи, бо на світі живе чимало різних людей. І зрештою, що таке добро? Чи знають це герої «Вулиці»? Адже на вулиці, де єдиною гідною прикметою є брутальна сила й неймовірна спритність, добро — це дуже проблематична й змінна річ.

Дошукуватися добра в громадян вулиці часто буває великою приманою для другорядних письменників. Однак у цьому вони не завжди щирі з собою. Надмірна сантиментальність, з одного боку, і «натуралістичне» розуміння людини, як жертви свого оточення, з другого, не дозволяють багатьом письменникам говорити правду. Я не знаю, чи говорить Нижанківський правду про громадян вулиці, бо, поперше, я «люмпенпролетаріяту» ніколи не вивчав, а, подруге, громадян вулиці є дуже багато, і я підозріваю, що не всі вони однаково

реаґують на явища навкруги них і в них самих. Але головне для мене те, що Нижанківський у багатьох оповіданнях «Вулиці» виступає як письменник-мораліст і намагається чесно поводитися з людьми, яких вибрав для своїх оповідань, без зайвих блискучих чи навмисно брудних прикрас.

Під цим поглядом мене особливо цікавлять три оповідання: «Злодійське серце», «Раб Божий» і «Мірко Кінах завагався». В цих трьох оповіданнях, як і в інших з подібною тематикою, ми зустрічаємо людей, що вже давно відкинули статичні й дуже загальні закони, призначені для решти суспільства, як неавтентичні і тому непрактичні для їхнього особливого й динамічного існування. Оповідач «Раба Божого» говорить про це так:

«Я мав дістати від Рижого трохи грошей. Була одна така справа. Хіба що? Колись я був годинникарем, потім радіотехніком — а тепер?.. Чи це важне? Головне — не дати себе втопити й не здохнути. Власне, кожна боротьба по суті є шляхетна, хоч би вона навіть не підходила під закон. Більшим злочином є стояти під муром і просити милостині. Врешті то річ погляду, а на чужі погляди я свищу».

Як бачимо, оповідач мусить вибрати власний шлях з двох причин. Першою причиною є його ширше оточення — світ, що в ньому живемо ми всі, де кожна боротьба за самовизначення, за збереження свого «я» є шляхетна. Другою причиною є його вужче оточення — джунґлі вулиці, що їх закон — виживання найсильніших, найспритніших, найбільше пристосованих до ситуацій, що змінюються щохвилини. Можливо, що друга причина є тільки ілюстрацією першої. Проте світ вулиці гостріший — кожний крок витворює особливу ситуацію, коньюнктура змінюється, як у калейдоскопі, і будні мають тільки єдину спільну рису — майже кожна хвилина є хвилиною кризи. Кодекси моралі нормального суспільства (суспільства норми) не передбачили таких ситуацій, і тому вони непридатні людям, що мусять за всяку ціну зберігати себе фізично в кожний момент, або (якщо це соціяльно можливе) змінити спосіб життя і цілком перебудувати своє «я». Отже витворюється власна мораль, побудована на особистому сприті. І хоч вона зв'язана з іншими особистими моралями тільки для збереження особистої безпеки, проте зберігання того мінімального контракту є дуже суворе.

В середовище оповідача попадає селюх, людина мирна, що нікого в житті не вдарила б. Проте вона має силу ведмедя. Пасивна постава цього безпорадного молодого силача до всього, що навкруги нього, нервує і оповідача, і його друзів. Така людина для громадян вулиці щось цілком нове, цілком незрозуміле — рабів на вулиці мало. Вулиця починає ненавидіти його, бо «Раб Божий рискував від самого початку і сумнівався, і не був певний. Чи можна такого не ненавидіти?»

Чи моралі вулиці вистачає на те, щоб розв'язати всі ситуації? Оповідач «ловить себе» на тому, що відчуває якусь дивну симпатію до наївного, дитиноподібного селюха, яка — всупереч усім зусиллям здавити її і сміятися з «Раба», як інші — росте. «Очевидно, сантимент», — роздумує оповідач, — «але сантимент — це перепона, на якій чоловік звичайно задержується або спотикається. В буденному житті, де треба мати сильний п'ястук — це смішний вантаж. Чоловік з сантиментом — це програна партія». Слово «сантимент» вжите тут іронічно. Переживання оповідача — не сантимент, а дуже інтимний контакт двох людей, часом цілком незнайомих. Дослідник таких таємничих переживань, Мартін Бубер, пише, що такий контакт часом вартісніший за всі форми любови, бо він, хоч і є галуззю любови, переростає її. Це почуття турбує й сердить оповідача, його реакції стають незрозумілими йому самому, аж один з його безсторонніх друзів коментує: «Правду кажучи, я не знаю, що тобі сталося. Ти направду починаєш бути дивний. Вчора брав його на нічліг, а сьогодні малощо не бив».

Раб Божий, цілком не розуміючи контракту громадян вулиці, що про нього написано вище, стає на одноденну працю, що досі вважалася за святу власність одного з впливових вуличників. Використовуючи це як привід, громадяни вулиці, яким пасивність Раба Божого вже віддавна була сіллю в оці, з немилосердною жорстокістю б'ють його. І хоч оповідач зовсім не збирається боронити його, а, навпаки, клене його з усіх сил, той контакт людини з людиною міцніє. Селюх видужує і криваво карає тих, що його побили, виступаючи цим з категорії раба і стаючи вільною людиною. Але тільки тоді, як поліцаї його заарештовують, він стає для оповідача приятелем і рівноправним громадянином вулиці.

Як я вже сказав, оповідач дуже боїться «сантименту», контакту з іншою людиною, що не має нічого спільного ні з дружбою, яка народжується аж під час помсти Раба Божого, ні з любов'ю. Він боїться його, бо знає, що такий контакт може стати «перепоною», що він захитує й другий ступінь моралі, той комплекс моралі вулиці, за який оповідач заміняв «нормальне» життя і який досі здавався йому практичним, тому й автентичним. Проте в межовій ситуації (бо ставлення оповідача до Раба Божого є також свого роду межова ситуація) і той круг моралі провалюється. Перед нами — наге, справжнє обличчя людини, справжня його мораль, яку він здобув, не вивчивши кодекси суспільства чи навіть кодекс вулиці, а переживши ситуацію всіма фібрами власної особовости. За це суспільство не прийме його назад у свої обійми, а вуличні друзі напевно й не помітять тієї великої зміни свого друга. Проте ми тепер знаємо, що перед нами не невтральний камінь, не річ, якою кидає «доля» — а людина.

В оповіданні «За цапову душу» шулері обдурюють на базарі селян. В одного з таких «майстрів» народжується цілком незрозуміле

почуття симпатії до обдуреного селянина. Не усвідомлюючи, що він робить, герой наказує своєму «кумплеві» віддати селянинові «п'ятку». Коли той спершу здивовано сміється, а потім уже таки серйозно обурюється, герой спокійно вбиває його. Опісля він минає того цілком чужого селянина, задля якого вчинив убивство, навіть не поглянувши на нього. «Я минув його, і мені було байдуже. Так байдуже, як ніколи в житті».

Герой не розуміє конфронтації з автентичним «я». Він тільки знає, що пережив щось, що було більше за його щоденне життя. В тюрмі, чекаючи своєї смерти, він роздумує про зустріч з своїми крайніми можливостями: «На цьому кінець. Ну, так. Дальше говоритимуть присяглі й засудять. Чорт його знає! Хіба я що розумію? Це таке дивне. Таке дивне...» А втім він знає, що те, що з ним сталося, є більше за мірила тих випадкових арбітрів добра й зла, що судитимуть його: «Для тих, що судитимуть мене, справа проста. Вбив! Але це не є проста справа».

Іронічна назва «За цапову душу» — знаменита!

В оповіданні «Мірко Кінах завагався» Сліпий Янко «всипав» свого друга, Мірка Кінаха. Вийшовши з Бриґідок, Мірко готує помсту розраховано і спокійно. Кожний на вулиці знає, що Мірко Кінах колись зловить і вб'є Сліпого Янка. Коли — це вже не важливе. «Мірко Кінах сидів півтора року в Бриґідках і був терпеливий». Одного дня Кінах рішає «відвідати» Сліпого Янка в його квартирі. На вулиці зустрічає хлопчика, який йому подобається, і з яким він заводить розмову. Раптом перед ним — Сліпий Янко. Мірко миттю схоплює ніж, але хлопчик викрикує: «О, тато!» Мірків новий друг — син Янка! Мірко не може вбити Янка на очах його сина і свого маленького приятеля. Коротке вагання — і Янко використовує ситуацію, щоб убити Мірка. Сантименталізм? Може. А при тому, цікава аналіза цілком особистого ставлення людини до людини, що власне мала б бути базою всякої моралі. При такому ставленні Кінах ризикував стати неморальним у розумінні вулиці (невиконання помсти) і стягав загрозу на своє власне життя.

Герой оповідання «Злодійське серце» грабує квартиру. Раптом він помічає, що в спальні хтось саме переживає болі серцевого нападу. Що робити? Перед ним — вибір, і він вибирає. Рішає рятувати хворого, ризикуючи і респектом серед колеґ, і власною волею. Автор кількакратно підкреслює, що герой рішає рятувати хворого не тому, що, мовляв, він знає, що це його обов'язок. Навпаки, він проклинає ту свою таємничу симпатію і сумлінно намагається її в собі вбити. Бож обов'язок його — зробити «чисту роботу», а не рятувати незнайомих. В цьому випадку його вибір — неморальний вибір. Автор вияснює це так: «З професії злодій, але з природи людина. Хіба йому не вільно було бути людиною? Вільно. Це залежало від нього. Але признатися до цього було важко».

Чи людина з природи є добра? Не знаю. Людина з природи є — людина. В героїв оповідань «Вулиці» є гін до збереження цієї людськости, і він міцніший, ніж моральність суспільства чи навіть моральність злодіїв.

Всюди бачимо, що гін до збереження людського часто вважається за неморальний, а навіть і шкідливий, не тільки «на вулиці», але і «в сальоні». Проте, чи то підсвідомо, чи то обдумано, індивід у якійсь ситуації свого життя хоче бути собою хоч на момент. Він тоді хоче бути не відгородженим від себе самого невластивими йому заслонами, а хоче стояти в наглій і вогненній зустрічі з власним «я».

3

Мені невідома проза, що її публікував Нижанківський між 1936 і 1947 роками. Наступне (після «Вулиці») оповідання зустрів я в п'ятому числі «Арки» за 1947 рік. Заголовок його — «Дві години опісля».

Це оповідання, як і більшість оповідань Нижанківського в післявоєнний період, на перший погляд відмінне від «Вулиці». Перш за все, ми зустрічаємо тут не «люмпенпролетаріят», а світ молодих міщан, до глибини пересяклих почуттям войовничого патріотизму, яке було цілком відсутнє в героїв «Вулиці». Треба сказати спочатку, що ці патріотичні мотиви, хоч і трапляється в них іноді фальшивий тон, здебільшого трактуються з вийнятковим смаком і тактом, чого не можна сказати про «патріотичний вогонь» багатьох письменників-земляків. Найголовніше те, що вони є частиною організму твору, а не доданою невлад прибудовою, щоб чого доброго, не назвали автора зрадником. Крім того, оповідання ці дозріліші за «Вулицю» і стилем, і філософсько-психологічним мотивуванням. Засіб «внутрішнього монолога» (або, як хто хоче, «потоку свідомости»), що так цікаво народився у «Вулиці», тут зміцнів, а розцвів своїм пишним цвітом у новелі «Я вернувся до мого міста», про що буде мова пізніше.

Але, хоч пізніші оповідання Нижанківського здаються такими відмінними від «Вулиці», проте загалом світогляд автора не зазнав раптових внутрішніх змін. Завдання пізніших оповідань залишилося те саме — показати, як діє людина під час зустрічей з своїми межами.

«Дві години опісля» — це дві години після страти ґестапівцями юнака Ігоря «за посідання зброї і приналежність до руху спротиву». Люди, що були близькі його життю — брат, сестра і друг (спорідненість дівчини з Ігорем навіть після кількакратного читання твору була мені не цілком ясна, але здається, що вона сестра) зібралися в домі покійного, щоб принести матері вістку про смерть її сина. Оповідач — один з братів убитого — ще дуже молодий хлопець. А проте він чітко усвідомлює все, що діється навкруги нього. Він розуміє ситуацію, в якій перебуває і він сам, і його оточення — він знає, що завтра-післязавтра вибере той шлях дії, який вибрав Ігор, і що його можуть страти-

ти так, як стратили улюбленого брата. Тому сприймає цю сумну зустріч так, немов би вона відбувалася заради нього, немов би говорили про його власну смерть.

Головна складова частина оповідання — це мікроскопічна аналіза постави людей, що зустрілися з межовою ситуацією, що глядять у вічі смерти сина, брата, друга. Як у деяких аналогічних моментах «Вулиці», спершу вони реаґують на оточення цілком відрухово, немов би втратили здатність логічно думати. Вони поводяться дивно і для інших, і для себе самих. В гострому погляді смерти людина розгублюється, ніяковіє:

«Оксана голосно, надто голосно говорить: „Мама принесла чай", а Орест додає: „Це добре, надворі холодно". Але їх слова звучать банально, вимушено, вони їх сказали, щоб заповнити несподівану тишу, просто, щоб щось сказати... Бож усі бачать, що мама принесла чай, а, крім того, Орест знає, що надворі зовсім не холодно, це ж початок вересня, ранок сьогодні теплий, я недавно прийшов, без блюзи, в літніх сандалях, і навіть нема вітру».

Великі переживання, що нуртують у серцях заанґажованих, примушують їх не тільки говорити недоречні слова, але також звертати особливу увагу на цілком дрібні деталі, наприклад, на склянку чаю, що дрижить у маминих руках.

Тому, що смерть є найприватніше пережиття людини, найнагіше пережиття, пережиття остаточної самотности (як це прекрасно показав Лев Толстой у «Смерті Івана Ільїча»), в обличчі смерти когось близького люди спершу перебувають у своїх окремих, особистих світах, а потім просто панічно шукають інтимного контакту з іншими, що також страждають, щоб довести самим собі власне існування. Смерть зближає тих людей, що дивляться на неї. І тому оповідачеві хочеться підійти до своєї матері, «пригорнути і притулити щоку до її сивого волосся, і сказати їй — я ж маю їй стільки розповісти!»

Молоді люди, що зійшлися в домі вбитого, заанґажовані в боротьбі з ворогом. Вони — вольові люди. Отже їхня свідомість швидко перемагає їхню підсвідомість, в свідомості виразно вирізьблюється втрата друга, брата — дорогої людини, людини теплої й живої. Бо хоч він згинув, як герой, хоч його смерть можна закрити більш або менш щирими промовами, статтями й доповідями, все таки його смерть була справжня, це була смерть Ігоря, і І г о р я б і л ь ш е н е б у д е! Оксана говорить:

«Ще багато синів згине — і братів... Але коли раптом навколо тебе, там, де проходили твої друзі, бачиш пустку... як же ж важко тоді перемогти себе, перетривати!.. А сьогодні, як же сьогодні? Я знаю, те, що сталося, мусіло статись, ми всі кожного дня зустрічаємо смерть, але я не можу, не можу погодитися з думкою, що він більше сюди

не прийде, ніколи, ніколи, що я вже ніколи його не побачу... що саме він загинув».

Фальшиво було б сказати, що завтра і післязавтра буде день, що те, що сталось, мусіло статись, і на тому закінчити всі думки про покійного. Отже промову Оксани рятує те, що вона усвідомлює унікальність смерти Ігоря і стосунок його смерти до її власного життя.

В цьому розумінні зазнає фіяска друг Ігоря, Орест, що виголошує перед родиною вбитого промову, складену з цікавих і стосовно творчости Нижанківського доречних думок, які, однак, не мають ніякого стосунку до Ігоря, як до друга й людини, і цим остаточно вбиває для себе Ігоря:

«Душно. Вийдім на вулицю. Нам важко в чотирьох стінах, тісно. Треба повітря, гострого повітря, треба простору. Не думаймо про те, що сталося, все чергується послідовно: боротьба-смерть, смерть-боротьба. Вийдім на вулицю, не прислухаймося до власного серця, лишімо його тут, ходімо... Завтра знову день, хіба ви не бачите, що ми залишаємося позаду? Нехай минуле проходить, не зупиняймо його, не зупиняймося разом з ним, це завмирання, це страшна безвільність людини, схопленої паралічем».

Орест висловлює думки, що стають ключем до зрозуміння новелі «Я вернувся до мого міста», яка була написана сім років пізніше і про яку ще буде мова. Проте, коли прикласти ці слова до ситуації, що перед нами, до смерти найкращого друга, вони стають пустими фразами. Промова Ореста в моєму розумінні цілком руйнує оповідання, обрисами філософських істин, а найголовніше — своєю прекресною, що визначалося б своїми тонкими психологічними спостереженнями, делікатною рівновагою. Орест, немов сокирою, розбиває цю рівновагу. А без його промови оповідання скористало б навіть на своїй патріотичній вартості. Воно було б багато ближче читачеві, боротьба й смерть Ігоря була б справжніша, зрозуміліша, коли б безсердний Орест раптом не захотів використати смерть друга на те, щоб в очах інших друзів стати «надлюдиною». Трохи оживити промову Оксани, і автор досконало сказав би читачеві, що герої оповідання абсолютно не збираються лякатись ворога чи зневірюватись у боротьбі.

Після промови Ореста оповідання цілком блідне. Його не рятує вже ніщо — навіть прекрасно-людська мати, що, дізнавшися про смерть свого улюбленого сина, приймає її з глибоким людським болем. Для неї Ігор ніколи не загине так, як загинув для Ореста: «Ігор — загинув? Хто сказав, що Ігор загинув?» Дивиться на Ореста, на Михайла, на Оксану — і їх не бачить, вона не має очей — дві великі сльози тремтять і поволі котяться по втомленому обличчі». Не рятує оповідання навіть знамените закінчення, де ототожнення молоденького оповідача з убитим досягає надзвичайної кульмінації: «Я вийшов, я мусів вийти, я не мав сили дивитися, як мама плаче — за мною». Чи

цього не вистачало авторові, щоб показати, що боротьба українського народу триватиме ще дуже довго і переходитиме з покоління в покоління, як закон?

Але вже цілком фальшивий підхід до смерти зустрічаємо в оповіданні «Біла дама», що було опубліковане в четвертому числі журнала «Київ» за 1954 рік. А воно мало всі можливості бути дуже успішним оповіданням. Трохи бароккова стилізація героїв підпілля, що нагадують козаків часу Мазепи (Херувим, Рубайло), бій, ситуація кризи — все це мало б дати цікавий мистецький твір.

Особливо початок оповідання вдався авторові: «Ба! Бритва тупа, як поліно, і мило до білизни, а не до голення. А лице, як їжак! Так, так, друже Херувиме, будете дряпатися по стіні, але поголитися треба». Таким початком можна починати добру роботу! І спосіб викладу дуже цікавий: оповідач говорить до героя оповідання, немов розказує йому все те, що саме з ним, з героєм, стається. Плян також незвичайний: оповідання поділене на три панелі. Дві бічні панелі — розмова оповідача з убитим героєм, з певною дозою філософування та поезії, елементів дуже притаманних прозі Нижанківського, а центральна панеля — згущений і напружений опис бою.

Проте трактуванння межової ситуації тут таки фальшиве: неправдиве воно ні для теми, ні для атмосфери. Група підпільників назвала себе «Лицарями Білої Дами» (лицарями смерти). З усього видно, що вони — джентлмени типу лицарів Єлисавети І, повні іронії та одчайдушности. Свого роду орден. Вони трактують кожне бойове завдання, як зустріч із своєю Білою Дамою, для якої вони воюють. Теперішне їхнє завдання, що становить собою дію другої панелі — визволити полонених українців, яких німці транспортують кудись вантажними автами. (Але актуальні деталі, як і в усіх творах Нижанківського, тут схематичні, туманні й мінімальні, щоб не заважати безпосередньому контактові читача з ситуацією). При виконанні цього завдання гине герой оповідання Херувим і більшість його друзів. Гинучи, Херувим шепче: «Дама ... наша прекрасна Біла Дама ... у нас так є. Хіба це остання зустріч? Ще буде багато. Подай руку — і не говори нічого. Хай буде так».

Без сумніву, в цих словах є «драма». Але це драма другорядного голлівудського фільму. Я ніколи не був на фронті і не бачив, як умирають люди. А зрештою на фронті вмирає багато солдатів і вмирають вони по-різному. Проте мені здається, що людина, яка, вмираючи, говорить так, як Херувим — не справжня, а радше «літературна» і до того продукт романтично-сантиментальної літератури, що не має нічого спільного з даною життєвою ситуацією.

Але якби навіть усе оповідання було написане в такому «підвищеному» дусі, воно могло б звучати щиро, базуючись на тій реакції читача, яку Колрідж називає «завішенням невіри». Однак, дуже сильний реалістичний опис бою, вдалий початок і інші пасажі в оповіданні, як ось: «Двері відчинив — вибачте за нахабність — зігнутим цвяхом»,

не дозволяють читачеві «завісити свою невіру» і трактувати оповідання як суцільно високостилізовану, романтичну казку. Нижанківський зблизив ці два цілком відмінні світи навмисне, щоб досягнути певного ефекту; але з цього постав, напевно цілком несподівано для автора, побічний продукт — фальш.

«Біла Дама» показує мені, як прикро можна спотикнутися на вузькій і трудній стежці «рішальних зустрічей», що її вибрав для своєї творчости Нижанківський. Бо в цих зустрічах треба бути без ілюзій і без «мітів», без підбадьорювання чи обдурювання власного «я». Герой, що вмирає, буде великий тільки тоді, коли він до кінця зрозуміє остаточну трагедію життя (а не фальшиво — як Херувим) і свою межову ситуацію зустріне гідно й поважно. Те, в чому Нижанківський є найсильніший у своїх найкращих творах, тут викривлене в карикатуру. Немов би сповнений гіркого гумору Бабай писав пародію на письменника Нижанківського.

А водночас «Біла Дама» знову нагадує нам про творчу філософію Нижанківського. Особливо такі слова, як: «Безрухі навіть не помічають, коли переносяться на той світ. Це не смерть. Це — содова вода... А смерть — це неминуча зустріч у боротьбі» — є коронні для зрозуміння пізнішої прози Нижанківського, і такі слова заслуговують на серйозніший контекст.

Багато більшим успіхом за «Білу Даму» є оповідання «Нічний гість», надруковане в п'ятому числі «Києва» за 1953 рік. Аналіза ситуації незвичайно глибока, оповідання делікатно зрівноважене, написане з великим тактом, і в ньому вдало передане дуже болюче психологічне напруження. «Нічний гість» стане, на мою думку, не тільки одним з найкращих оповідань Нижанківського, але чи не одним з найкращих оповідань сучасної української літератури взагалі.

Дуже проста фабула, як і дуже безпосередній (трохи гемінґвеївський, особливо в «Убивниках») стиль, повний недоговорених речень і недодуманих думок, приховують у собі багато важливих філософських спостережень, що стануть утіхою для уважного читача. Дівчина, наречена героя, зрадила друзів-підпільників, а герой, що мав виконати над нею вирок, з цілком людських причин не виконав його. До нього приходить його друг, щоб покарати його за це.

Хоч читач до кінця не знає, чому нічний гість прийшов до героя, проте вже перше речення є головним символом дії оповідання і з мистецькою досконалістю передає передсмак трагедії, що прийде: «Гість, не поспішаючи, закурював цигарку і крізь дим, що обмотував його обличчя, крізь сумерк, що згустів у кімнаті, дивився на свого приятеля, як той, піднісши руки, стягав на вікно штору; хвилину маячів на фоні вікна, як хрест на заході сонця, а потім зник, і тільки ледь чутний скрип долівки вказував місце, де він стояв».

Одна з двох найголовніших ліній в оповіданні (друга — це відповідальність індивіда перед колективом) схрещується з нашою темою — рішальна зустріч двох друзів із смертю одного з них. І тут ця зустріч

автентична — немає в ній зневіри чи страху, але немає і тієї буфонади, яка є в «Білій Дамі», чи «героїчної» гістерії Ореста в оповіданні «Дві години опісля». Є спокій — тривалий спокій дозрілого пізнання життя: «Живемо секундами, але зате повно, багато. І так краще жити, ніж як павук під склянкою, хоча б і цілу вічність. І ми знаємо, що жити повно й багато — це стояти обличчям до смерти». Або: «Життя тим і гарне, що має в собі несподіванку смерти. Народившись — дістаєш вирок».

Люди непрощенної дії, що ними є більшість героїв Нижанківського («коли можеш думати, значить — можеш діяти»), тут вперше пробують визначити інтелектом причини свого існування, відповідність з іншими людьми, стосунок до решти буття. Нічний гість знає, що базою всякої рішальної дії і тією силою, що допомагає людині бути людиною в рішальній ситуації, є не раціональна мисль, а ірраціональні почування:

«— Мислі — це вихор навколо дерева. Це буря. Бачив ти розтрощене дерево? — Чи я бачив? Я бачив більше, ніж одно. Але чи через те, що буря розтрощить кілька дерев, ліс перестане існувати? І це не мислі, ні, мислі знаєш, як власні пальці, їх можеш доторкнути, вони під твоєю контролею, тільки їх треба очистити від почувань. Почування породжують бурю, вони загроза мислям, вони трощать.

— Справді ти так думаєш? Можна очистити мислі від почувань? Почування є матір'ю мислей. Як ти сприймаєш батьківщину? Мислю? Поки ти діткнув її мислю, чи не народилась вона в тебе в серці? А чим ти будеш приймати образ батьківщини, не бачивши її? Мислю? Туга — це мисль? А що тебе поставило служити справі, кожного дня рискувати своїм життям? Мисль? Хіба ти скажеш, що ти важив «за» і «проти»? Ніхто з нас не скаже. Де той альхемік, що очищує мислі з почувань? Ти?

— Слова, ріка слів.

— Я питаю — ти?

— Воля, воля кожного з нас».

З таких міркувань виростає друга головна лінія оповідання: проблема зобов'язання людини дії до колективу, добровільне віддавання великої частини власної, індивідуальної волі колективові для збереження тієї власної, індивідуальної волі. Ця проблема зарисовувалася вже в таких оповіданнях «Вулиці», як «Раб Божий», де злодії віддавали велику частину своїє волі злодійському колективові. Але тут круг міцніший, триваліший, бо зв'язаний він не тільки вузлами матеріяльної безпеки, а також і «чуттєвою любов'ю» до батьківщини.

«Будеш один — будеш переможений. Буду я один — буду переможений. Ми, друже, творимо круг, ціпкий, нерозривний круг. Ось долоня. Подаєш свою, ми разом, нас лучать наші долоні. Ми сильніші. Ти подаєш вільну долоню другові, що поруч тебе, я — що поруч мене,

вони подають далі й далі. Ти знаєш і відчуваєш, що ти в цьому великому крузі ланка і що твоє завдання держати сильно обидві долоні — зліва й справа. Коли впадеш у бою, долоні зліва й справа з'єднуються над тобою, але коли вони відчувають, що сила твоїх долонь слабне, як же їм тоді бути? Як же бути їм? Розумієш? Тим, що поруч тебе, тим, що поруч них. Долоні, що поруч, тиснуть сильніше, щоб ланка не прорвалася, вони хвилюються, тратять довір'я, бо знають, відчувають, що твої долоні не мають тієї сили тиску, який треба мати, щоб круг не прорвався. І вони не можуть з'єднатися над тобою, бо ти ще є. Ти ще є! Розумієш?»

Це не Гегелівське з'єднання. Це з'єднання живих людей, живими, теплими долонями, як у танці або в грі. В дуже серйозній танці — в танці життя. Не виконавши наказу вбити дівчину-зрадницю, щоб не допустити критичної інформації до ворога, герой захитався в міцному крузі людей. Він захитався тоді, коли в рішальну хвилину, в межовій ситуації, забув абстракти і рішив зберегти життя комусь, що був йому дуже близький. Це був напевно тяжкий і глибоко щирий вибір, бо долоні, що їх він держав, долоні друзів, були також теплі й живі. І тому навіть перед своїм кінцем він не жалує, що вибрав так, як вибрав, не кається, не обвинувачує себе перед своїм приятелем, не закутує власне «я» в оправдання, в злу віру. Про дівчину він не думав так, як його сильний гість думає про нього. Кінець-кінцем вона не була для нього ланкою в ланцюзі, а була повнокровна, жива людина з очима, з устами, з ніжним дотиком рук. І в цьому був його упадок. Бо ланцюг не може так думати про кожну свою ланку. Інакше він захитається, і його знищить ворог.

Велика краса оповідання в цьому його парадоксі: на наших очах відбувається зустріч двох давніх друзів. Гість відпочиває на ліжку героя:

«— Хочеш чаю? Я піду до кухні, за кілька хвилин буде готовий.
— Ні, не треба, не йди. А ліжко твоє вигідне, приємно витягнути кості. Подушка, як у мами.
— Може, скинеш черевики?
— Черевики? Завелика вигода.
— Може, тебе накрити? Плащем, хочеш?
— Ні, ні! Як мене накриють, то напевно не плащем».

Згадують, як потайки курили в гімназії, згадують учителів і шкільних друзів. Однак протягом розмови гість нічим не зближається з героєм. Він весь час трактує свого друга, як щось, що вже відійшло. Він мусить поводитися саме так. Коли б він поводився інакше, упав би так, як упав герой, і тоді по його власне життя прийшов би якийсь інший друг. Проте вірить другові і дозволяє йому вчинити самогубство.

Коли оповідання доходить до кінця, крешендо розмови тихне, речення стають короткі й уривчасті. Герой поважно ступає на ту дорогу, на якій уже не буде друзів і яку він мусить пройти сам:

«— На тебе є вирок.
— Далі.
— Що ж далі?
— Коли?
— Сьогодні.
— Хто?
— Ти сам.
— Такий був вирок?
— Чи такий? Не вимагай від мене відповіді, добре?
— Добре.
— Маєш чим?
— Лежить під подушкою.
— Це все. Вже сіріє.
— Сіріє, минула шоста.
— Брама буде відчинена?
— Напевно. Піти з тобою?
— Ні, я сам. І ще одно: не роби клопоту тим за стіною. День довгий.
— Будь спокійний.
— Подай руку.
— Щасливо, приятелю.
— Бувай, друже».

Дивує авторове глибоке зрозуміння героя. Як скрізь у прозі Нижанківського, немає тут соціо-політичних наличок, навіть більше — ніщо не окутує «я» дієвих осіб. Немає злої віри. Є герой, що вибрав і що лишився вірний своєму виборові до кінця. І є його сильний друг, що хоч мусить трактувати його, як ланку ланцюга, має до нього велику пошану, як до людини.

4

Новеля «Я вернувся до мого міста», опублікована в четвертому, п'ятому й шостому числі «Києва» за 1955 рік, з першого погляду має невеликий безпосередній стосунок до моєї теми. Проте вона також трактує «рішальну зустріч» — рішальну зустріч автора з минулим.

Цей твір формою й змістом щось цілком нове в творчості Нижанківського. Вже перші речення вводять читача в країну сну й великої втоми. Краєвид немов зачарований, немов заморожений у високу стилізацію фантазії. Брамою сну автор-оповідач входить у своє місто Львів — Львів «Вулиці» і Львів повстанців. Але це вже не місто, яке він колись знав. Це — місто містичної візії, без часу й без простору. В цьому місті ніщо не триває, моментально змінюються постаті й

обличчя, змінюються вулиці, цілком не зважаючи на своє географічне положення, в божевільному калейдоскопі змінюються пори року, вік автора, його почування й думки. Ніяка розмова не може тривати, ніякий образ не залишається. Обличчя, імена, будинки тратять свою тотожність, справжність, індивідуальність; все тоне в чорних печерах забуття, виринає з них на мить і знову тоне.

Як у Пруста, пам'ять авторова руйнує логічний час, щоб перебудувати його на свій лад. Проте майже сюрреалістичні образи й сомнамбулічні ситуації, що їх немає в Пруста, зближають новелю Нижанківського з Кафкою, а в українській літературі — з прозою Андієвської (очевидно, у випадку Андієвської всякі інтервпливи виключені). Світ не навкруги автора, а в ньому. Він є його виключною власністю, створений ним. Цей світ живе не своїм власним життям, а тільки з причини існування автора-оповідача. Оповідач розмовляє з колишніми приятелями:

«— Бачиш тих, що за столиками?
— Бачу.
— Що вони роблять?
— Вони п'ють, курять, балакають.
— Неправда. Вони пили, курили, балакали. І шинкар стояв, хитався й курив. Я один з них. Ми є, бо ти прийшов».

. . . . . .

«— Я вже дуже довго йду.
— Йдеш стільки, скільки пригадуєш».

. . . . . .

«— Може на дорогу вип'єш один «шніт»? Я ставлю.
— Ні, дякую.
— Добре робиш, що не хочеш. Цей фіякерський, хоч шляхетний, напій смакував би тобі досить проблематично, як зрештою все, що торкнуло б твого піднебіння. Чи можеш окреслити, який смак має спомин? Можеш? Подумай про це».

В світі спомину немає часу. Вік оповідача міняється весь час: він то — дитина, то юнак, то знову хлопчик, а на початку оповідання — присутній на власних похоронах. У світі спомину немає й простору:

«— Чого ти, братку, ходиш на бровах?
— Мовчу.
— Чому не відповідаєш? Ти є чи теба нема?
— Я втомлений.
— Втомлений? Від чого?
— Я йду здалека.
— Нема ні «далеко» ні «близько».
— Я дуже втомився.
— Ти сам себе томиш.
— Мене томить дорога.
— Яка дорога? Нема жадної дороги».

Так само міняється й стан оповідача: втома чергується з легкістю, сум з радістю. Втома однак переважає — вона є станом оповідача, що в ньому був автор під час писання твору, втомлений дорогами скитальщини. А легкий настрій він має тоді, коли переживає якусь інтимну ситуацію з молодости або з дитинства: зустріч з своєю першою любов'ю, зустріч з батьком, повернення до дому тітки, а нарешті і до власного дому.

Чи можна передбачити свою долю в світі сну і в справжньому світі? Катеринкар з папугою пропонує оповідачеві жеребок:

«— Берете льос?

— Не знаю.

— Не знаєте, бо думаєте. Гляньте на мою Кляру. Нахилиться до коробки — і за секунду держить у дзюбі розв'язку таємниці. Її успіх більший, ніж ваш. Жодних комбінацій. Бере те, що бачить. Ну, дати льос?

— Хай буде. Давайте!

Катеринкар підсуває коробку, і папуга витягає рівно складену карточку. Хочу її взяти в пальці, але вона — метелик. Тріпочеться над катеринкою, і я ніяк не можу його зловити. Папуга, переступаючи з ноги на ногу, клює рожевий пил:

— Фраєр! Фраєр! Фраєр!»

Реальне тільки те, що існує тепер. Що існувало чи існуватиме — не існує. Жити минулим чи майбутнім значить бути «фраєром», обдурювати себе.

Тому, що герой обмежений простором і часом у світі, де немає простору й часу, він дуже гостро відчуває свою остаточну самотність. Ця самотність помітна протягом усієї новелі, але вона найкраще описана в епізоді, коли герой, ставши на мить дитиною, приходить відвідати свою улюблену тітку, але в чорній, порожній квартирі ні тітки, ні дядька вже немає. Він самотній і переживає дитячий страх:

«Мушу прорватись на сходи. Здавлю вогненну голову, поламаю кістляву руку й прорвуся. Не дам себе зупинити! Не вірю ні вішакові, ні шафі. Від них теж треба оборонятися. Святий Миколо на стіні в кухні! Поможи мені! За мною клубочеться темрява, вривається до кухні, до передсінка, звалюється мені на спину, охоплює мене з боків, але я вже рву навстіж двері і, вихопившись на сходи, стрімголов збігаю вниз, на подвір'я».

Цей страх самотности переростає антропоморфічний світогляд дитини («не вірю ні вішакові, ні шафі)» і стає символом тієї метафізичної самотности, що на неї більш чи менш свідомо страждає кожна людина.

В тій віхолі спогадів, годин, постатей, днів і будинків, де немає нічого сталого, нічого певного, є однак кілька символів, що супроводять героя-оповідача по створенім ним самим інферні минулого. Най-

головніші з них — рожевий пил, що є з ним завжди, а також трамваї й візник, які то з'являються, то зникають.

Рожевий пил є символом спогаду і символом нереальности. Протягом усієї дії він падає й прикриває все — з нього виринають, щоб знову в ньому зникнути, постаті, речі, переживання, почування. Він з'являється вже на самому початку новелі. Оповідач говорить з незнайомим:

«— Я вернувся.
— Вернулися? Вітаю, вітаю! Яке враження?
— Дивно. Весь час сипле рожевий пил.
— Рожевий пил?
— Так. Ви не бачите?
— Це ви вернулись, а не я».

Багато більше скомплікованим є символ трамваїв, які оповідач надаремно намагається весь час впіймати. Вони натякають для мене на суть міста, що до нього оповідач вертається спогадом-сном — вони є символом тієї конкретної реальности, що її автор хоче, але не може впіймати, бо вона була, але її вже немає.

Здається, найцікавішим символом є візник. Він — смерть самого оповідача. Ми зустрічаємо його двічі — спершу на самому початку новелі, а потім на самому її кінці. Після кількох спроб упіймати кошмарні трамваї, в які оповідач не може сісти через свою тяжку втому (втому скитальщини), він нарешті знаходить собі місце на принагідному повозі, і це йому вдається напрочуд легко:

«Швидко — і як же ж легко! — стрибаю на залізний виступець і вмощуюся біля візника. Він не дивується й не протестує, навіть не повертає голови:
— Вигідно?
— Вигідно.
— А, може, хочете лягти.
— Ні, дякую. Мені й так добре.
— Хай буде, мені це не шкодить, хоч, правду сказавши, достойніше виглядає, коли пасажир лежить. Це просто традиція».

Читач починає усвідомлювати, що візник — смерть і що саме відбуваються похорони оповідача:

За нами — сірі постаті, йдуть рівномірно, нога за ногою, невиразна, густа, безформна маса в мряковинні рожевого пилу. Звідкіля вони тут узялися? Візник киває головою:
— Ці люди супроводять вас.
— Мене?
— Вас. Вони завжди з'являються і супроводять того, кого везу».

Проте оповідач, хоч і втомлений, хоч і нещасливий в ілюзії минулого, є все таки живим, і його оточення, хоч і абсурдне (знову в

глибшому сенсі цього слова), все таки миліше за порожнечу. Перед брамою цвинтаря він зіскакує з повоза.

Візник нахиляється, простягає руку й легко підтримує мене за рам'я.

«— Роздумалися? Я пожду. До побачення».

В кінці оповідання, коли автор-оповідач, зневірений своєю абсурдною мандрівкою, стоїть перед брамою дому, де народився й виростав, візник підходить до нього знову:

«— Я можу бути вам провідником. Я віз усіх тих, що ви їх зустрічали, і тих, кого ви ще можете зустрінути. Вам самому трудно, правда?.. Чи знаєте, яка сила криється в безсиллі вашої туги? Нема такої людини, що виминула б несподіванки, які існують у ній самій. Я хочу вам допомогти. Я один розв'язую проблеми, які нагромаджують люди. Поїдете зі мною?

— Не поїду!

— Ви вперті.

— Відступіться!

— Ви таки дуже вперті.

Ще дужче налягаю на двері й замикаю їх. Жду, але знадвору ніхто не тисне на них, і я, втомлений, повільною ходою йду коридором».

Цей першорядний пасаж має для мене велике значення. В безсиллі туги, як каже Камюс, криється величезна сила, сила життя. Несподіванки, які існують у самій людині, є власне ті її можливості, безпосередньо зв'язані з її рішальними зустрічами з собою. Але Сізіфова праця в цілковитій самотності (бо всіх рідних і друзів візник уже відвіз) — тяжка й жахлива. Відпочинок, який пропонує візник, свого роду «лібестод» на ліжку минулого, розв'язання всіх проблем наміреною фізичною чи духовою смертю, не може бути ціллю людини. Бо саме та сила, яка криється в безсиллі туги й страждання, саме ті круті несподіванки, які живуть в «я» — роблять працю Сізіфа значущою й величною.

Ще один важливий елемент творчости Нижанківського, а саме, ставлення одиниці до колективу, а також підкреслення «Сізіфової праці» найвищих поривань людської душі, знаходимо в розмові оповідача з принагідним приятелем. Приятель говорить:

«— Я бачу, що ти вавилонець!

— Який вавилонець?

— Не знаєш? Стара історія. Тоді, як я ще був, мені оповідали, що одного разу люди взялися будувати таку вежу, яка досягнула б, як вони говорили, неба.

— Знаю, їм помішалися язики.

— Ти не знаєш. Їм нічого не помішалося. Вони просто зробили помилку. Їм здавалось, що, кладучи камінь на камінь, заглянуть у не-

відоме. Вкінці вони втомились, почали кожний на свій лад висувати різні проєкти, як зреалізувати будову, і, втомлені, розбрелися. Кожний з них узяв собі камінь і з тим каменем товчеться до сьогодні. Кожний з них будує свою вежу, забуваючи, що жодний камінь не досягне того, що є запереченням каменя».

Головна думка, що її виніс оповідач з своєї рішальної зустрічі з минулим, висловлена в короткому, ядерному реченні: «Не оглядайся, позаду нема нічого». Вона ширше розгорнена протягом усієї новелі, а особливо в двох картинах на початку й на кінці її. Спочатку оповідач розмовляє з трамвайним водієм:

«— Вибачте, чи цей трамвай — останній?

— Нема останнього трамваю. Перед нами й за нами є трамвай... Як ви визначите, котрий останній?

— Справді, важко визначити. Поїду з вами.

— Поспішайте. Зараз від'їздимо.

— Зараз? Я думав, що ви ждете, щоб пасажири висіли.

— Ви дивна людина. Хіба ви не бачите, що це остання зупинка? Пощо їм висідати? Далі нема нічого».

З такою інформацією входить оповідач у своє минуле, щоб переконатися в правді слів водія. Пройшовши своє місто, він зневірюється в своїй мандрівці, бо не пережив кінця ні одної ситуації, а кожну радісну зустріч кінчало розчарування, що найкраще показано в двох майстерних епізодах: у зворушливій зустрічі з коханою і в зустрічі з батьком. Все рветься, плутається, все відходить без прощання. Втомлений, він нарешті йде до мами. І в останніх реченнях новелі автор розгортає картину великої сили, яка змальовує остаточну смерть минулого, і заявляє, що тільки в сучасному, де сповнена стражданням людина будує себе й вибирає себе, є справжнє життя:

«Кидаюсь у напрямі сходів, неспокій важкою хвилею вдаряє мене, хапаюсь за поруччя, перестрибую по кілька ступенів, минаю перший поверх, вибігаю на другий — і раптом зупиняюся: сходів на третій поверх нема! Чотири гладкі стіни — висока, лячна порожнеча. Над нею — зачинені двері. Вдивляюсь в них і плачу, тихо й глибоко, непорушний, в рожевому пилі, і сльози мої живі і важкі, як день, що є сьогодні».

5

В усіх трьох збірках поезій Нижанківського, що мені їх пощастило бачити, майже всі твори можна поділити на три групи. Перша група — це «бойові» поезії, і вони виходять у поета найслабше. Друга група — поезії «привітання життя», в яких витає дух то неоклясицизму, то Тичини, то Влизька і які, хоч часто дуже добрі, не роблять враження повної самобутности. Автор, без сумніву найцікавіший, най-

більше є собою в третій групі: в поезіях «рішальних зустрічей», справжнього привітання життя.

У відомому свого часу журналі «Дзвони» (в зошиті за липень-серпень 1931 року) був надрукований один з перших віршів Нижанківського, підписаний прізвищем «Богдан Ніжанковський». Ось одна строфа його:

То сонце впало на хрести — і знову, знов ці ночі,
І знов цей спів про терня піль, що коле вічно стопи...
І ждання дня, що вже зайшов — а втомлені все очі
Шукають щось по межах нив — там, де були окопи.

В цій досить ще недозрілій строфі є два-три моменти, що ставлять її вище від багато краще виконаних цього роду поезій — моменти глибоко пережитого відчуття справжнього болю, моменти поваги в зустрічі з межовою ситуацією.

У збірці «Терпке вино», виданій «Українським видавництвом» у 1942 році, є багато віршів про усвідомлення смерти, про візію остаточної межової ситуації. Вони тут висловлені з певною резиґнацією, з певною меланхолією, і бунту «Щедрости» чи ясного спокою «Ваготи» в них немає:

Життя пройшло, як неспокійний сон,
У жилах кров росла, як в сонці ртуть.
Ми брали все, вільні, без перепон —
Тепер від нас щось візьмуть, заберуть.

Найстрашнішою, страшнішою за смерть, є цілковита самотність, межова самотність, що невидимою стіною відгороджує людину від Буття і примушує її дивитися в порожні очі свого Ніщо:

Ніхто не прийде. Буде так, як досі.
При висках в тиші стиснуті долоні.
Летить за вітром золотава повінь —
Далека осінь.

Приходять одноманітні дні, монотонність годин, коли намарне ждеш променя, барви, рятівничої обіцянки, рішального слова:

Та все таки я жду і ждатиму камінний,
Хоч знаю, що дарма! Не бути й не діждатись.
...І дальше будуть дні, що їх ніхто не змінить
Ніколи, як жебрак, якому не сконати.

Ця самотність і монотонність днів висловлені в поемі про повію. Цей твір, всупереч своїй сантиментальності, досить ефектовно передає ситуацію людини в крайній життєвій хвилині і дуже нагадує нам «Вулицю»:

Тепер оцей, а потім інший знову,
І ніч цвіте химерними вогнями
Далеких снів, що томлять до нестями,
Аж в грудях біль згинається в підкову.

Щоб менше сліз, стискаєш в горлі схлипи,
І сміх дзвенить в провулковім тумані,
І йдеш, як тінь, в брудний шинок фірманів,
Де твій альфонс вдесяте спирту випив.

І там ніхто не скаже: мокрі вії!
Сидітимуть замрячені при кварті,
Лиш твій альфонс ударить, ніби в жарті,
Аж зглянуться фірмани і злодії.

Глибокі ночі гаснуть, як давніше,
І ранки гіркнуть гірше, як полин.
Було б хіба умерти найпростіше
Від пляшки йоду в тінях сірих стін.

Погляд на минуле, що повністю розгорнувся одинадцять років пізніше в новелі «Я вернувся до мого міста», має свій початок уже в деяких строфах «Терпкого вина».

Холоне чай, і з ним холоне слово.
Дай папіроску ще. Ось довга ніч
Ще довша буде — а минуле знову,
Як череп, вперто зазира до віч.

Але навіть у цій ранній збірці вже народжується здібність перерости своє минуле, зламане минуле, що, мов череп, заглядає в очі, і будувати себе наново, наново творити своє існування:

Багато днів і ночей буревійних,
Як хвилі моря, перейшло по нас.
Прийшло життя в півприсмерках спокійних,
Як попіл, де вогонь скінчився і пригас.

. . . . . .

Нові скорботи і спокійний сміх
Ми несемо в очах напівпримкнутих,
У сірім поросі нових доріг.

Виростає твердий, незрушимий, справжній спокій, народжений в одчаї; спокій, що притаманний радше Сізіфові, ніж Епіктетові:

Жду на листа. І день за днем, як роки
Повільні і важкі, ідуть і не минають.
Докір і жаль уже розлився. Спокій
Приляг, як гнаний птах, утомлений в одчаю.

В цій збірці є також строфа, яка дуже вдало характеризує межову ситуацію в Ясперсовому понятті, як зарис того обрію, якого ми ніколи не зрозуміємо, ні його, ні того світла, що за ним, а до якого все таки мусимо йти по дуже нетривких східцях наших днів з піднятим обличчям і з відкритим чолом:

Не лишиться ніщо і промигне за днями:
Кому потрібні ми, як спогад призабутий?
Проходять дні з турботами й піснями —
Немов чарки вина солодкого й отрути.
Гляди, кохана, — близько перед нами
На обрії огні, яких нам не збагнути.

У самому розгарі війни (1942 рік) усвідомлення трагедії знищення ще не володіло автором так, як після неї. У збірці «Щедрість» (1947) є багато більше болю розбитого війною серця й дому, ніж у «Терпкому вині». Пізнання смерти стає тут уже майже ґотичним:

...Як ранок підплива, немов кривавий привид
До вікон, і стає лицем твоєї смерти.

Смерть тісно зв'язана з руїнами війни:

В небо вперлись ребра стальових потвор,
Черепи і кості жовкнуть біля них.
Ніби ящури, вилазять люди з нор,
Не очі, смерть глядить з очиць німих.
. . . . . .
Тут під ногами уже не земля,
Тут під ногами вже юність моя.
Юність — зчорнілий, розвалений дім,
В колесі років, у царстві моїм.

Висловивши й тут тезу, виявлену в найкращих зразках своєї творчости, що «життя не є блакитне й милосердне», автор приходить до трагічних висновків остаточної людської безборонности. Ця думка не гармоніює з його концепцією гордої людини, і вона не проявлена ні у «Вулиці» (де часто перемагає самопізнання, пізнання своїх можливостей, що не раз приводять до високих діл), ні навіть у пізнішій прозі (де до пізнання можливостей доданий ще дуже важливий елемент відповідальности за друзів і за батьківщину).

Ой, не раз ще зі смертю обручишся,
Сам, як смерть — усмертивши ласкавість,
Бо, у пітьмі йдучи, не здаючися,
Полюбити лиш можна ненависть.

Прийшов час замкнути своє серце в панцер і зціпити зуби не на бій (принаймні не на такий бій, про який автор говорить у деяких

віршах «Терпкого вина» і в багатьох «віршах хвилини», опублікованих у тодішньому журналі «Дорога», які, хоч і були дуже потрібні в той час, проте не мали нічого спільного з щирим пізнанням потреби бою і, на щастя, не попали в тривалий дорібок автора), а щоб урятувати в поплутаних шляхах скитання, між руїнами жахітної війни існування власного «я»:

Не зціпиш зубів — то тіло
Чужі перегноїть лани.
Хоч в бурі все прошуміло,
Ти серце в панцер запни.

Цей панцер не примха, а єдиний вибір у даній ситуації. Авторові немов би жалко заковувати своє серце в панцер, він немов вибачається, що мусить так жити:

Тому простіть, коли хто йде самітно,
Тому мовчіть — ніхто бо з вас не зна,
Коли вам серце біль розітне
До дна.

Через замкненість серця з'являється і в цій збірці крайня самотність, яку ми зустріли в «Терпкому вині», самотність «поза межами болю», поза межами туги й сліз:

О, напевно, напевно сльоза не одна
Заливатиме серце, аж серце завмре,
І зідхання гірке забере далина,
І теж тугу вона забере.

В цій самотності приходить і спокій Нижанківського, спокій в обличчі смерти, що його автор змальовує у «Вулиці», в пізніших оповіданнях і в «Терпкому вині»:

Упав мій давній жаль, як метеор огнистий,
І згас, і важко ліг, і стало мертво-тихо.
Спокою плесо захололо склисте,
Де мчався вихор.

В межовій ситуації можна відчути не тільки гарячий вогонь, але також і остаточний холод.

Жива людина, що в неї в жилах «кров дзвонить, як намисто», стоїть серед краєвиду гострих дерев, порожнього краєвиду остаточної самотности на межі свого існування, і хоче нав'язати контакт з оточенням. Її життя хоче знайти відгомін іншого життя. Але т а м немає нікого, людина мусить іти до обрію сама, без друзів, без слів, без зустрічного погляду:

У зуби пальці взяв — і свист
Ударив ляскотом у сонний простір,

І зір, мов птах, над обрієм завис,
Де видно дерева струнке і гостре.

Стою. Надслухую. Ніхто
У відповідь мені не кинув свистом.
А серце — гостре в ребрах долото,
І кров у жилах дзвонить, мов намисто.

Хіба нема нікого там,
Щоб так, як я, вичікуючи, марив?
Щоб крил швидких завидував вітрам,
Кого б мій свист, неначе шпага, вдарив?

Як хронологічно останній прозовий твір Нижанківського став його найкращим прозовим твором, так і остання збірка його поезій «Вагота» (не враховуючи збірки Бабая) складається з найкращих його поезій.

Життя й світ уже ні блакитні, ні жорстокі — автор знімає з світу всі антропоморфні маски і каже: «Світ — камінь». В такому світі є дві найочевидніші альтернативи: або в розпачі бити своїм життям об стіни того каменю, або спокійно й твердо прийняти його, дивлячися на обрії свого існування, на свої можливості і підготовляючися, щоб устояти в рішальній зустрічі, якою вона не була б:

Тугу нашу, Господи, благослови, що з нею,
наче з костуром своїм жебрак, минаємо стовпи
придорожні, в невідоме ведені Твоєю
волею. І Ти у камінь тугу цю перетопи,
хай благословенний буле камінь цей, як зброя
наша, що іще остання залишилась нам. Нехай
безборонними не будемо. Щоб встояв
кожний в зустрічі рішальній.

Фізична самотність еміґранта народжує і в цій збірці самотність, про яку я згадував уже кількакратно, самотність, коли людина стоїть нага, без масок, без одежі будня:

Підносиш, піліґриме, смуток свій
в тривожну височінь, і молишся. Слова —
немає більше слів. Тяжіє вогкість вій
і тиші, що у ній шумлять лиш дерева.

Твій смуток, наче дикий виноград,
що при шляху в терпкій схилився ваготі.
Послухай: це шумить твій гетсиманський сад,
де молишся своїй великій самоті.
. . . . . .
Об холод шиб

вдарить з буйних узбереж
заклик — ти не затремтиш.
Зрине жовте плесо: в нім,
наче в дзеркалі, уздриш
острів самоти: свій дім.

Але тут ця самотність набирає вже якогось містичного характеру: автор молиться до неї, чує в ній заклик не звідси. Хоч і не можна зрозуміти обріїв свого існування своїми здібностями, знанням або логічним думанням («обріїв не відчинити жадними з ключів твоїх»), проте їх треба привітати мислю, чистою й ясною:

...співай хвалу
мислею ясною, що у ній, немов
у джерельнім плесі, вздриш того,
хто тебе покличе, як останній плід
у траву впаде.

У «Ваготі» майже всі елементи тієї лінії творчости, про яку я говорю в цій статті, набирають особливого містичного значення, спокою й щирости, яка походить від споглядання Вищого. Відкрито, не ховаючись, не хвилюючись, треба йти на конфронтацію з обрієм свого життя:

Не ховай свойого серця
перед оком темряви.
Чорний промінь, наче шпага,
серце пройде, і з'ясніє,
заблистить сліпуче —
чорний промінь.
Не ховай свойого серця,
відхили долоню.
Ясності ціна одна є —
кров.

Ця поема — вже суто містичне переживання, переживання повного відкриття себе містеріям життя й смерти, і вона багато значущіша, ніж поема про закуття серця в панцер ненависти.

У збірці «Вагота» є поема, що стає немов би кульмінацією з'ясувань межової ситуації смерти, якій Нижанківський присвятив так багато уваги протягом усього свого дотеперішнього творчого життя. Про неї Юрій Шерех говорить: «Я не знаю, чи є не тільки в українській, а навіть у світовій поезії інша розмова з смертю, витримана на такому рівні гідности й погамованости»:

Пані, я спокійний перед тобою
вічною. Як дерево корою,
я обріс життям. Мої долоні
квітнуть рясно, як дерев долоні.

Пані, я тебе напевно зустріну,
не ждучи. Як вітер звіє піну
літа теплого із мого серця,
ти нахилишся до мого серця.

Пані, що ж тобі нового сказати
про життя? Вітрило розіп'яте
на човні — твоє. Незнана гавань
в тиші мерехтить, як дійсна гавань.

Пані, ясність, наче срібне волосся
стелиться. Шумить моє колосся
днів у ваготі, що хилить колос
над землею, що зродила колос.

Цікаво, що оповідання «Біла Дама», яке було написане чотири роки пізніше, має з цим віршем дуже багато спільних рис. А проте яка різниця між ними!

Нижанківський не може сказати смерті, остаточній межі земного, про життя, бо навіть життя — оте розіп'яте вітрило на човні людини — належить їй одній. Це є глибоке пізнання. Гайдеґґер пише: «Смерть є закінчення, що довершує людське життя; вміння передбачити смерть, бачити її як контекст, в який впадає кожна хвилина, є базою всякої спроби зрозуміти життя, як цілість».

Тепер належить повторити дещо з того, що я сказав спочатку. Можна було написати статтю про будування Нижанківським діялога (що його він робить у більшості своєї прози з тонкою майстерністю), про поетичні образи в його прозі (які подекуди сильніші за поетичні образи в його поезії), про його зв'язок з Достоєвським (який існує, і то навіть щодо теми цієї статті!) або навіть дуже спеціялізовану статтю про застосування образу склянки чаю в деяких його творах. Пишучи статтю про формальні аспекти творчости Нижанківського, я не ризикував би небезпекою неправильної інтерпретації, на яку я пішов у цій статті. Однак я не хотів писати «технічну» статтю. Я цілком свідомо хотів написати суб'єктивну статтю про один головний аспект творчости Нижанківського, як я його зрозумів.

Я хотів сказати, що в усій творчості Нижанківського — від одного з перших віршів, опублікованого 1931 року, до деяких віршів Бабая, опублікованих 1960 року, червоною ниткою біжить аналіза рішальних зустрічей людини з межами своїх можливостей, з межами світу й власними межами: з вибухами крайньої любови, ненависти, милосердя, з своїм минулим, з відповідальністю перед оточенням, з своєю остаточною людською самотністю — і нарешті з найголовнішою межовою ситуацією: з смертю.

Бо саме ці проблеми творчости Нижанківського роблять його одним з найцікавіших українських письменників нашого дня.

МИКОЛА ЛЕБЕДЬ: НА ПРИНЦИПІ ОБОПІЛЬНОГО ВИЗНАННЯ

Третю конференцію генерального секретаріяту закордонних справ УГВР *) присвячуємо двом проблемам: проблемі радянської зовнішньої політики і питанню українсько-російських взаємин.

Важливість обох проблем не потребує додаткових пояснень. Радянська зовнішня політика — це питання, що ним займаються сьогодні всі народи світу, їхні уряди, а також Об'єднані Нації. А питання українсько-російських взаємин належить до найтяжчих і є основною проблемою життя та буття української нації в її сучасному та майбутньому. Водночас це є питання, що заторкує всі народи СРСР і народи т. зв. сателітних держав; це є проблема, від якої основною мірою залежать сучасне та майбутнє народів на Сході Европи і взаємини між ними.

Вважаю, що навіть часткове наладнання взаємин між українським і російським народами мало б серйозний — якщо не вирішальний — вплив не тільки на долю обох народів, але і на повалення СРСР, а деякою мірою навіть на усунення загрози атомової війни.

Теперішній комуністичний режим у СРСР спирається в основному передусім на територію та багатства Росії, а щойно далі на багатства України як т. зв. «молодшої сестри» і на експлуатацію людини як робочої сили в усім СРСР. Серед обох народів — у більшій чи меншій кількості — є члени режиму, апаратники, пляновики та виконавці, а також і примусові прихильники цього режиму. Але вони не обрані власними народами і не репрезентують їхніх інтересів. Поза ними існує український народ, який у своїй більшості веде затяжну

---

*) У квітневому числі нашого журнала ми вмістили коротке повідомлення про цю студійну конференцію, влаштовану генеральним секретаріятом закордонних справ УГВР і дослідно-видавничим об'єднанням «Пролог» 4 березня ц. р. в Нью-Йорку. Вступне слово Миколи Лебедя і доповідь д-ра Мирослава Прокопа про потребу вияснення українсько-російських взаємин виголошені на цій конференції, викликали жваву дискусію в українській пресі. Не входячи в докладніше обговорення тез обох авторів, публікуємо ці два документи як підставу для дискусії над важливими питаннями української політики.

Редакція

боротьбу за свою державну незалежність з усією радянською системою. Також російський народ у своїй основі протирежимний, і є докази на те, що існує боротьба росіян за політичну свободу проти системи комуністичної диктатури незалежно від того, що ЦК КПРС та уряд СРСР проголошують російську націю «першою між рівними». Бо радянська система не дає російській нації ні політичної свободи, ні соціяльної справедливости, при чому ця система позбавляє український народ та інші неросійські народи, крім того, і національно-державної незалежности.

Свідомість такого стану повинна б зблизити російський і український народи в боротьбі проти радянської комуністичної системи. Через обопільне зрозуміння можна б наладнати та осягнути співпрацю, побудовану на принципах взаємного визнання та пошанування основних природних прав на власну державну незалежність і повну свободу. Взаємини цього роду могли б стати поважним стимулом для постання та побудови Союзу визволення народів Східньої Европи.

Треба бути свідомим того, що це є тяжкий шлях; але, на мою думку, він є найприродніший і тому правильний. На таких основах реалізований союз визволення вдаряв би зсередини в накинену радянську систему, а, бувши збудований на власних силах і підметності кожного народу, він знайшов би зрозуміння також серед вільних народів. Найновіша історія вчить нас, що один народ не спроможен звільнитися власними силами від комуністичного радянського поневолення навіть при своїм максимальнім зусиллі: згадати б тільки з недавнього минулого визвольну боротьбу українського народу, угорську революцію чи польське безкровне повстання 1956 року. Не може звільнитися від теперішнього режиму власними силами також і російський народ.

В українсько-російських взаєминах важко знайти — як в історичному минулому, так і тепер — період дружби між обома народами. Зате фактом є, що кожночасний режим в імперіяльному центрі (в Петербурзі чи в московському Кремлі) використовував обидва народи, їхні території та природні багатства, щоб поширити свої імперіяльні впливи і вести підбої нових народів та держав, намагаючись водночас русифікувати український та інші неросійські народи. Також є фактом, що будь-які імперіялістичні, загарбницькі пляни є цілковито чужі нашому народові, і вони мусіли б бути чижими також і російському народові, бо такі пляни — з нашого погляду — шкодять його національним інтересам.

Але, якщо ми не знайдемо позитивного відгомону серед російського народу, якщо він не сприйме спільної ідеї визволення, то перед усіма народами Східньої Европи — неросійськими народами СРСР і народами т. зв. сателітних держав — стоїть завдання створити спільний союз визволення без росіян.

Цей короткий вступ був потрібен, щоб познайомити з інтенцією третьої конференції генерального секретаріяту закордонних справ УГВР. Бо треба бути свідомим поважних труднощів на шляху реалізації такої думки. Будь-яка спроба поправи взаємин може і повинна мати місце насамперед серед наших народів на їхніх рідних землях. Еміґрація обох народів може відограти тільки допоміжну ролю. Щоб можна було виконати цю ролю, мусять бути накладені підставові взаємини між їхніми еміґраціями, а принаймні мусить заіснувати погодження, щоб себе взаємно не поборювати.

МИРОСЛАВ ПРОКОП: ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН

I

Питання взаємин України з Росією є центральним, найскладнішим і водночас найбільш трагічним питанням української визвольної політики. Справа в тому, що від часу, як московські царі почали ламати умови Переяславського договору, і по сьогоднішній день українсько-російські взаємини характеризує насильство кожночасного уряду Росії над Україною. Його результатом є національне, політичне та соціяльне поневолення українського народу.

Політичне поневолення України випливає з факту, що режим у російській імперії був і є антидемократичний і відмовляв та відмовляє своїм громадянам основних громадянських свобід. Не даючи таких свобід російському народові, режим водночас позбавляв стосовних прав український народ та інші неросійські народи імперії. Аналогічно до цього український народ був і є поневолений і соціяльно.

Ще страшнішим є національне поневолення українського народу в російській імперії. Це слід сказати зокрема про період поневолення, що його здійснює ЦК КПРС і уряд СРСР. Назовні сучасне національне поневолення українського народу видне насамперед у тому, що:

1) Центр влади над українським народом знаходиться поза Україною, точніше, в Москві, а в Києві діють тільки його філіяли у вигляді ЦК КП України і уряду УРСР. І в самому Радянському Союзі, і у світі московський центр влади розглядається як російський державний центр, спадкоємець історичної російської імперії.

2) Всі галузі життя українського народу є під постійним тиском національного переслідування. Такими засобами, як штучний голод у 1933 році, насильні плянові вивози українців з України і колонізація її росіянами, комуністична Москва послаблює саму біологічну

субстанцію українського народу. Українську культуру, як і культуру інших неросійських народів, ставлять в СРСР у підрядне становище в порівнянні з російською культурою. Українську мову піддано насильній русифікації. Українська економіка вважається в Москві додатком до економіки імперії, а її розвиток зумовлений не так інтересами українського народу, як вимогами імперської економіки. Такий стан існує, не зважаючи на об'єктивний зріст народнього господарства України, досягнений великою працею і жертвами українського народу. Водночас будь-яку визвольну боротьбу українського народу та його прагнення до справжньої державної незалежности Москва поборює найбезоглядніщими засобами.

II

Об'єктивні умови, в яких доводиться жити українському народові, природним порядком закріплюють у ньому переконання, що він, як і інші неросійські народи советської імперії, терпить насамперед національне поневолення. Український народ знає, що вирішальною силою, на яку спирається пануюча на Україні система, є центральна влада в Москві і що без неї місцеві органи влади в Києві були б скоро скинені народом, як, зрештою, і місцеві комуністичні режими у Прибалтиці, Угорщині чи Польщі, які також не могли б існувати без опертя на Москву.

Правда, сучасна правляча верхівка в СРСР складається не тільки з росіян, але також з неросійських елементів. Українські, грузинські, лотиські та інші неросійські комуністи чимало спричинились і спричиняються до поневолювання своїх народів. Але всі вони є тільки допоміжним чинником, додатком до головної рушійної сили в Москві і по суті її органічною, російською частиною.

Цього не можуть заперечити і самі росіяни. У своїй книзі п. н. «Истоки и смысл русского коммунизма» (Париж, 1955) видатний російський філософ Ніколай Бердяєв так пише про ролю західніх комуністів у Третьому Інтернаціоналі: «Західні комуністи, які приєднуються до Третього Інтернаціоналу, грають ганебну ролю. Вони не розуміють того, що, пристаючи до Третього Інтернаціоналу, вони пристають до російського народу і здійснюють його месіяністичне покликання» (стор. 118). У ще більшій мірі це можна сказати про українських чи інших неросійських комуністів. Розгортаючи це твердження, Бердяєв говорить: «Інтернаціоналізм російської комуністичної революції — чисто російський, національний... Ленін — це типова російська людина» (стор. 94).

III

Хоч саме російський народ створив клімат, в якому міг вирости російський імперіялізм, російського народу не можна утотожнювати з російським імперіялізмом. Самодержавний царський режим, що

зорганізував підбої неросіян, здушував основні громадянські свободи не тільки в Україні, а і в Росії. Сьогодні і в Російській РФСР немає свободи слова, преси, зборів, організацій, хоч, очевидно, там немає ніякого національного переслідування росіян. Крім того, комуністичний режим, як, зрештою, і царський, компромітує російський народ, бо його ім'ям вчиняє великі злочини над неросійськими народами і жене росіян на підбої інших народів.

Не зважаючи на всі нещастя, які йшли на Україну з півночі, український народ не плекав ворожих намірів щодо російського народу. Зорганізовані в дореволюційний період українські політичні групи шукали порозуміння і співпраці з поступовими російськими політичними діячами в боротьбі проти царату, надіючися, що демократія в Росії принесе не тільки соціяльну, але й національно-політичну свободу українському народові. Народжена в революції Українська Народня Республіка шукала співпраці з російською республікою на принципах взаємного визнання і невтручання у внутрішні справи. В період між обома світовими війнами програми всіх українських політичних партій в принципі визнавали право кожного народу, отже і сусідів України, на самостійне державне життя. Один з найвидатніших речників української державницької ідеології, Вячеслав Липинський передбачав навіть, що для самостійної української держави «політичний союз з Білоруссю і Великоруссю — це категоричний імператив закордонної політики нашої будучої держави» («Листи до братів-хліборобів», 1926, стор. 329).

Організований український визвольний рух під час другої світової війни також ставив своєю метою дружбу і співпрацю з іншими народами.

Питання українсько-російських взаємин під час німецької окупації України було спеціяльно розглянене в підпільному органі проводу ОУН «Ідея і чин», ч. 3 за 1943 рік, в статті М. В. Вирового п. н. «Україна і Росія». В ній, м. ін., читаємо наступне:

> «Коли йде про наше ставлення до російського народу на етнографічній московській території, то тут зразу треба сказати: для нас воно не може визначатися нашим ставленням до московського імперіялізму. Виповівши нещадну боротьбу московському імперіялізмові і мобілізуючи всі сили проти його намагань і далі поневолювати Україну, ми в цей спосіб не виповідаємо вийни московському народові, бо ми не хотіли б з ним ані сьогодні, ані завтра воювати... Український народ, що від століть бореться проти московського імперіялізму, з усією силою протиставляється також намаганням німецьких імперялістів поневолити Україну. В цій боротьбі іде український народ поруч з іншими народами, що їх поневолював московський імперіялізм, а зараз хоче поневолити Берлін. Український народ готовий іти також у цій боротьбі з московським народом».

Таке становище українського організованого визвольного руху було підтверджене в статті видатного українського публіциста, члена УГВР і проводу ОУН, О. Горнового, писаній на Україні в 1949 році, в умовах боротьби українського підпілля проти більшовиків. В цій статті, що має заголовок «Наше ставлення до російського народу», Горновий писав м. ін., так:

> «Змагаючи до відокремлення України і перебудови СССР на незалежні держави всіх народів СССР, ми рівночасно прагнемо до якнайтіснішої співпраці в політичній, економічній і культурній галузях з російським народом, як і з усіма іншими народами. Російський народ — наш безпосередній сусід, і з ним у нас багато спільних інтересів, і співпраця з ним може розвиватися дуже успішно, якщо вона буде побудована не на імперіялістичних взаєминах, а на справжній дружбі і рівноправності».

IV

Проводячи розрізнення між російським народом і імперіялістичною верхівкою імперії, український народ свідомий того, що російський народ неоднократно був інструментом у руках своїх керівників і створював для них базу в їхній політиці поневолювання неросіян. Часто гасла ненависти і погорди до неросіян знаходили живий відгук серед частини російського народу. Важко знайти докази на те, що великі злочини народовбивства чи русифікації знаходили осуд провідної верстви російського народу. Чимало росіян боролося і борються проти комуністичної диктатури; але водночас мало доказів на те, щоб у парі з цим ішла їхня ворожість до політики поневолювання неросіян.

Правда, постійно живучи під антидемократичним диктаторським режимом, російський народ не завжди мав змогу відкрито засудити таку політику свого уряду. Але, з другого боку, є чимало росіян, які одверто таку політику підтримують. Навіть контрольована радянська преса не може укрити таких явищ. Недавно, в 1960 році, голосною була на сторінках «Литературной газеты» полеміка Максима Рильського з Константином Паустовським з приводу образливих коментарів Паустовського на адресу українського народу.

Русифікаційна і імперіялістична політика ЦК КПРС і уряду СРСР, діє також на частину російської меншости на Україні. Живучи на нашій батьківщині, деякі росіяни стають свідомим або несвідомим знаряддям русифікаційної політики Москви. Звичайно, так вислуговуються панівному режимові також деякі українці та інші неросіяни на Україні; але вони не що інше, як продукт офіційної політики Кремлю в неросійських республіках Радянського Союзу.

Ще складнішу проблему являє собою ставлення російської еміґрації до українського народу. Вона, майже без вийнятків, ставиться вороже до визвольної боротьби неросійських народів СРСР, зокре-

ма України. У своїй більшості російські еміґранти не визнають навіть тих формальних прав неросійських народів СРСР, які за ними мусів був визнати Кремль. Вони звичайно розглядають СРСР як єдину Росію, а всю визвольну боротьбу неросіян таврують як здогадне намагання «розчленувати Росію», дарма що Україна, Білорусія, Прибалтика, Грузія не є Росією. Російська еміґраційна преса підтримує державницькі аспірації народів Африки, але вона глуха і сліпа, коли мова йде про визвольну боротьбу народів СРСР.

Причина такого великодержавного шовінізму російських еміґрантів, мабуть, у тому, що, як писав відомий російський публіцист і історик Ґеорґій Федотов, «в умах не тільки ліберальної, але й революційної російської інтеліґенції закоренилося наївне переконання, наче б то російська держава, на противагу до західніх держав, постала не шляхом насильства, але в наслідок мирної експансії» («Новый град», Нью-Йорк, 1952, стор. 188). До речі, цей погляд російських еміґрантів точно відповідає офіційним теоріям ЦК КПРС і уряду СРСР про так зване «прогресивне значення» підкорення царатом неросійських народів.

За імперіяльну Росію стоять і такі росіяни, які називають себе демократами. Деякі з них проповідують вимогу федерації України з Росією. Вони забувають, що про федерацію і про будь-яку співпрацю з іншим народом може свобідно рішати тільки справді самостійна і державна нація.

Треба відмітити, що коли минулого року польський журнал «Культура» в окремому російському виданні згадав, що Польща заінтересована в самостійності України, деякі російські групи цю згадку зіґнорували, а інші заявили, що полякам не треба втручатися, мовляв, у внутрішні справи Росії і що української самостійности хочуть тільки українські еміґранти. Найцікавіше однак те, що, проповідуючи такі віджилі теорії, російські еміґраційні групи водночас заявляють, що вони борються за справжню свободу російського народу. Вони забувають, що, як писав згаданий уже Федотов, «не може держава, яка спирається на терор на половині своєї території, забезпечити свободу на другій половині» (стор. 198).

V

Наявне від часу поневолення України Росією ставлення більшости російської провідної верстви до українського народу утруднювало або й унеможливлювало нормальні зв'язки між обома народами. Це творило головну перешкоду для співпраці українських і російських політичних груп перед революцією і в час самої революції, коли Тимчасовий уряд у Петербурзі заявив себе ворогом державної самостійности України. Таке становище російських антикомуністів не змінилось, як відомо, і впродовж останніх сорока років. В умовах

еміґрації, у 20-их роках, українські соціялісти-революціонери пробували домовлятися до спільних акцій з російськими есерами; але ці спроби не вдавались, бо, як писав потім Микита Шаповал у своїх споминах («Щоденник», том II, Нью-Йорк, 1958, стор. 35), росіяни вели «акцію про велику Росію», а українцям ішлося про самостійність.

При кінці другої світової війни деякі українські і російські антикомуністичні кола також робили спроби знайти спільну базу для боротьби проти Кремлю. Але стосовні розмови не дали результату, бо зорганізований ген. Власовим т. зв. «Комитет освобождения народов России (КОНР)» фактично заперечував державну самостійність України та інших неросійських народів. Аналогічне було становище російських еміґраційних груп на початку 50-их років, під час організування т. зв. «Совета освобождения народов России» (СОНР) та «Координационного центра антибольшевистской борьбы» (КЦАБ). Крім того, в обох випадках російські еміґранти намагалися поширити серед українців диверсію, зорганізувавши групки збаламучених, підкуплених або просто аґентурних елементів, які мали фігурувати як репрезентанти українського народу.

Як показала остання українсько-російська зустріч на форумі дискусійного Клюбу круглого стола в Нью-Йорку, в грудні 1960 року, російські діячі далі стоять на становищі збереження імперіяльної єдности Росії. При цьому вони пропонують неросіянам так звану протирежимну плятформу боротьби, хоч їм добре відомо, що неросійські народи поневолені в СРСР не тільки комуністичною диктатурою, але також російським імперіялізмом, і мусять боротися проти обох сил. Тому передумовою наладнання українсько-російських взаємин є визнання росіянами принципу державної самостійности України і непротидіяння визвольній боротьбі українського народу.

VI

На тлі численних виявів великодержавного шовінізму в СРСР і на еміґрації, особливе місце належить тим росіянам, які протиставлялись чи протиставляються такому курсові і змагають до побудови взаємин між Росією і Україною та іншими неросійськими народами на принципах взаємного респекту і невтручання у внутрішні справи. В найновішій історії українсько-російських взаємин особливе місце належить згаданому вже Ґеорґієві Федотову. Живими в українській пам'яті завжди будуть такі російські імена, як М. Волобуєв, академік А. Шахматов, А. Герцен, К. Брюллов, В. Жуковський, К. Рилєєв.

Завжди тоді, коли появлялися російські одиниці, які визнавали право українського народу на державну самостійність, умови для українсько-російської співпраці створювалися відразу.

В час німецької окупації України за другої світової війни чимало осіб із російської меншости в різних містах України виявляло

прихильне ставлення до українського народу і його аспірацій. Такі росіяни були схильні розглядати українців як хазяїнів української землі, а себе — як рівноправних громадян України, і в цьому вони знаходили повне зрозуміння і підтримку відповідальних українських чинників на місцях.

Деякі успіхи у площині зв'язків з росіянами мало також українське протинімецьке підпілля під час другої світової війни. Як говорять свідчення безсторонніх обсерваторів, до цих спроб нав'язали члени українського визвольного підпілля також у 40-их і 50-их роках в сибірських концентраційних таборах, де вони співпрацювали з російськими антикомуністами, що визнавали право неросіян на державну незалежність. Один з таких очевидців, німецький лікар Йозеф Шольмер розповідає про такі російські групи в концентраційних таборах та про їх співпрацю з неросіянами (Joseph Scholmer, „Vorkuta", London, 1954 р., стор. 194). Інший свідок, австрійський соціяліст Карл Фішер, також колишній в'язень, склав перед Міжнародньою комісією для дослідження концентраційних таборів свідчення, що українські політичні в'язні, будучи здекларованими ворогами не тільки комунізму, але й російського імперіялізму, ішли проте спільним фронтом з росіянами у справах спільних інтересів усіх в'язнів („Les documents de tribune libre". Commission internationale contre le régime concentrationnaire, Plon. Paris, 1959, стор. 269).

VII

Насильство над Україною, чинене ЦК КПРС і урядом СРСР подібно до політики урядів царської імперії, глибоко шкідливе для інтересів обох народів. Для росіян ця шкода полягає насамперед у тому, що цей факт ставить їх в очах світу в ролю поневолювача інших народів. Крім того, поневолюючи інші народи, керівники СРСР водночас затруюють духовість російського народу теоріями расової вищости, «старшобратства», шовінізмом. Це в свою чергу викликає ненависть серед неросійських народів не тільки до панівного в Москві режиму, але й до росіян взагалі, що можна було виразно бачити, наприклад, під час революційних подій у Польщі і в Угорщині в 1956 році.

Насильство Москви над Україною ще більше шкідливе для українського народу. В результаті існуючого поневолення український народ не може стати суверенною нацією і змушений всі свої сили спрямувати на боротьбу за незалежність, на оборону своєї національної і духової окремішности, як зрештою і на боротьбу проти ворожих йому систем комунізму, тоталітаризму, диктатури.

В таких умовах мусить природним порядком виникати перед українським і російським народами питання про те, як шукати виходу з існуючого становища. В процесі шукання цього виходу на порядок дня могло б прийти також питання спільних інтересів. Одначе,

оскільки таке становище, як тепер, триває довший час, а взаємини між обома народами виглядають саме так, як тут їх з'ясовано, виходу з становища треба б шукати в усвідомленні обома народами чи їх автентичними представниками спільности інтересів.

Великою допомогою для зрозуміння спільности інтересів може стати усвідомлення декількох факторів об'єктивно існуючої української, російської чи міжнародньої дійсности, що мають і матимуть вирішальний вплив на дальший уклад взаємин між обома народами. Ось вони:

1) Не зважаючи на всі трагедії, які зустріли Україну протягом останніх десятиріч, і на важке поневолення, український народ став модерною нацією, яка своїми досягненнями не поступається сьогодні багатьом розвиненим народам, і єдине, чого вона потребує для повноти розвитку, це політична воля і державна самостійність, за які вона веде безперервну боротьбу.

В таких умовах тільки наївною ігноранцією або упередженою ворожістю можна пояснити існуючі досі в різних колах по обох боках залізної заслони погляди на Україну, як на невідривну частину Росії. Нерозвинена українська селянська нація зголосила свої претенсії на самостійність впродовж кількох місяців 1917 року, — і не може бути сумніву стосовно сучасних аспірацій українського народу. Цього факту не може змінити ніякий сторонній чинник.

2) Друга світова війна принесла історичні зміни в зовнішньо-політичному становищі України. Вперше від упадку Української Народньої Республіки і короткого періоду 20-их років Україна, нехай навіть у вигляді УРСР, вийшла на міжнародню арену як формально окрема держава. Велику зміну в зовнішньо-політичному становищі України принесло підпорядкування московському центрові країн т. зв. народніх демократій. Безперечно, на це становище України впливає і впливатиме визволення колоніяльних народів Азії та Африки.

Велике значення для зовнішньо-політичного становища України мають зокрема зміни, які постали в українсько-польських взаєминах. Політичні і територіяльні переміни, що прийшли з другою світовою війною, створили передумови для ліквідації найтрагічнішої дилеми, що довгий час стояла перед українською політикою — дилеми орієнтації на Москву чи на Варшаву. Ці зміни усунули також можливости для зовнішніх сил, зокрема для Москви і Берліну, використовувати українсько-польські непорозуміння для себе. І що найважливіше — ці переміни створили передумови, не тільки для добросусідських взаємин, але й для майбутнього союзу України і Польщі. Не є випадковим те, що сьогодні і в польській, і в українській політичній думці по обох боках залізної завіси починає назрівати переконання, що добрі взаємини, а то й союз обох націй є першою передумовою їхньої справжньої самостійности і ґарантією інтеґральности їхніх національних територій.

3) Однією з наймаркантніших подій у житті людства останніх сорока років є зріст Росії як модерної світової потуги. Цей зріст, ку-

плений страшними жертвами всіх народів СРСР, підніс Росію до позиції одного з найбільш вирішальних факторів міжнародньої політики, а тим самим і центрального чинника на Сході Европи. При цьому такі досягнення, як розбудова економіки і здобутки в сфері модерної науки та техніки, є тривалими вартостями, і російська нація їх збереже незалежно від можливих перемін політичного устрою в Росії.

Поруч таких великих успіхів, Росії, як імперії, загрожують такі внутрішні і зовнішні фактори:

а) Повільне усвідомлювання деякими елементами російської суспільности в СРСР, що сучасна державно-політична і соціяльна система, хоч і принесла Росії імперіяльну велич небачених розмірів, не забезпечує соціяльних і культурних інтересів російської нації.

б) Зріст відсередніх сил (неросійських народів СРСР і країн-сателітів), що його на довшу мету ніякій імперіяльній політиці не дасться спинити.

в) Розвал колоніяльної системи Заходу в Азії та Африці, який неминуче поставить на порядок дня питання колоніялізму в совєтській імперії. Своєї долі не уникнути і цій імперії, бо сучасна доба є добою перемоги національної ідеї і формування взаємин між народами на принципах державної незалежности.

г) Існування вільних народів Заходу, зокрема США, що є загрозою для експансії і можливих воєнних експериментів СРСР, і на довшу мету — зріст Китаю. Наявність цих чинників ставить російську імперіяльну політику в небезпечне становище в разі серйозного конфлікту.

4) Український і російський народи будуть змушені жити один побіч одного, бо свого географічного положення сучасні народи не зміняють і сусідів не вибирають. Існування і остаточного усамостійнення України не зможуть перекреслити навіть найбільші російські імперіялісти. Існування Росії, як фактора великої сили на північних кордонах України, не зможуть усунути навіть найбільші вороги Росії з-поміж українців.

5) Між життєвими інтересами українського і російського народів об'єктивних розбіжностей нема. В роки завоювання України російськими комуністами головним мотивом цього підбою були економічні міркування. В газеті «Правда» від 10 жовтня 1920 року Сталін писав: «Центральна Росія, цей світовий центр революції, не може довго вдержатись без помочі окраїн, що дають багато сирівців, палива, харчових продуктів». Від часу, коли Росія при примусовій допомозі неросійських народів СРСР розбудувала економіку у своїх власних районах, цей мотив підбою України втрачає всяку силу.

VIII

Усвідомлення вище з'ясованих об'єктивних факторів ставить питання про існування спільних інтересів українського і російського народів. В сучасній дійсності і в проглядному майбутньому ці спільні інтереси можна визначити такими чотирма елементами, що могли б водночас творити платформу взаємин між обома народами:

1) І український, і російський народ заінтересовані у спільній боротьбі проти панівної в СРСР системи. При цьому боротьба українського народу проти комуністичної диктатури і російського централізму послаблює силу системи зсередини і тим самим збільшує шанси російського народу в його аспіраціях до соціяльної свободи і демократії. Водночас боротьба російських робітників і селян за кращі умови існування і боротьба російських інтелектуальник кіл за свободу творчости та основні громадянські права посилюють шанси українського народу в його боротьбі за такі самі права і за свою державну незалежність.

2) В інтересі українського і російського народів є існування самостійних держав обох народів на їхніх територіях і стосунки, оперті на принципи взаємовизнання і невтручання у внутрішні справи сусіда. Український народ життєво заінтересований у тому, щоб уряди російського народу не плекали загарбницьких плянів щодо України і щоб російський народ визнавав і респектував державну самостійність України. Водночас вирішальним для існування самостійної України є існування самостійних держав польського та білоруського народів і народів Прибалтики. З другого боку, російський народ заінтересований у тому, щоб українська держава не стала тереном будь-яких ворожих плянів, спрямованих проти Росії. Одначе така роля не тільки не відповідала б державним інтересам України, але була б для них шкідлива. Проте спільні інтереси, державну незалежність та інтеґральність своїх територій український, російський, польський та інші народи Східньої Европи можуть успішно забезпечити тільки при умові добровільної співпраці.

3) Імперіялізм, колоніялізм, месіянізм, расизм і шовінізм в усіх формах є шкідливими для життєвих інтересів українського і російського народів. Зокрема на сучасному етапі в інтересі українського і російського народів є розкривати і засуджувати всі форми колоніялізму та насильства над народами, що мають місце в совєтській імперії, і протиставлятися виявам шовінізму, звідки вони не виходили б.

4) Як і всі інші народи світу, український і російський народи живуть у тіні постійної загрози атомової війни, що являє собою для них смертельну небезпеку. Тому обидва народи заінтересовані в тому, щоб такої війни не було. Погляди, що атомова війна може знищити тільки російський імперіяльний центр і визволити Україну, так само, як погляди, що атомова війна може знищити тільки Україну, і тим самим українська проблема для російської імперії буде

зліквідована, — є небезпечною ілюзією і шкодять інтересам обох народів. Однією з найбільш загрозливих причин, що збільшують небезпеку атомової катастрофи, є диктаторсько-безконтрольний характер державної системи в СРСР.

IX

Так виглядають спільні інтереси, які треба б усвідомити українському і російському народам і що їх можна б уважати платформою дій для заінтересованих кіл обох народів. Правда, всі прикрі досвіди минулого і психологічні комплекси, що нагромадились у взаєминах між обома народами, ще утруднюють сьогодні ті чи інші спільні акції по лінії накреслених тут цілей. Цьому на перешкоді стоїть зокрема войовничий великодержавний шовінізм російських діячів по обох боках залізної завіси. Надто багато ще в цих російських колах нехоті, зневаги, ненависти і ворожости до самої думки про самостійну Україну. А проте ліквідація або принаймні поборювання цих явищ росіянами серед росіян мають для українців не тільки практично-політичне значення, але в неменшій мірі моральне. Щойно виразне засудження росіянами злочинів, вчинених російським імперіялізмом над українським народом, створило б клімат для нормалізації взаємин між обома народами.

Правда, не вільна від комплексів також і українська сторона. Деякі українці схильні переносити свою оправдану ненависть до російського імперіялізму також на російський народ. Так народилася в деяких колах нашої еміґрації теорія т. зв. пошехонства та інші форми зневаги росіян. Демаскуючи російський шовінізм, ми повинні поборювати шовіністичні вихватки також на власному подвір'ї.

Звичайно, такі комплекси серед українців народилися в результаті довгого і безоглядного поневолення України Росією. Але політика не може керуватися сантиментами; вона має базуватися на актуальних інтересах народу.

Правда, якраз тут хтось може поставити питання, чи справді українська політика, яка проводить розмежування між російським народом та російським імперіялізмом і змагає до наладнання взаємин між українським і російським народами на принципах взаємного визнання і державної незалежности, — чи така політика може мати серед росіян будь-який відгук. На це треба відповісти наступним:

Поперше, розрізнення між російським народом та йоло імперіялістичною верхівкою і змагання до добросусідських взаємин з усіма народами СРСР, отже і з російським, випливає з принципових настанов українського визвольного руху. Цей рух визнає за кожним народом такі самі права, за які він сам бореться, і не проповідує війни проти жадного народу, а виступає тільки проти його загарбницьких урядів. Така політика дає українському народові і його визвольному рухові великі моральні і політичні атути перед іншими народами,

зокрема коли пригадати, що вороги державної самостійности України намагаються переконувати світ, що українці хочуть знищити своїх сусідів, зокрема росіян. До речі, відділення кожного народу від його імперіялістичних кіл уважається природним і реальним в усьому світі. Як відомо, навіть в обличчі найбільших злочинів гітлерівської Німеччини вільні народи вели війну за знищення не німецького народу, але його тодішньої верхівки.

Подруге, відкрито заявляючи, що українці не ведуть війни проти російського народу, як такого, український визвольний рух має змогу звертатися безпосередньо до самих росіян, понад голови їхніх шовіністичних кіл, вказуючи на те, що імперіялістична політика шкодить інтересам також російського народу. При цьому успіх такої української політики не є зумовлений тим, чи знайдуться вже зараз такі мужні росіяни, які зуміють приєднатися до описаного українського становища. Значення має те, що таким ставленням справи українська політика випереджає політичне мислення російських діячів і ставить їх у позицію оборонців засуджуваного цілим світом колоніяльного поневолення народів, ставить так довго, як довго вони не хотітимуть його зректися. Таких росіян ми поборюємо не як речників російського народу, але як звичайних імперіялістів. Наше становище в сучасному створює клімат для змін в українсько-російських взаєминах у майбутньому. Чим скоріше знайдуться російські діячі, які це зрозуміють, тим краще для обох народів.

Потрете, не можна вартість такої української політики оцінювати в аспекті російської еміґрації, яка, як відомо, ставиться до української визвольної справи вороже. Політика неутотожнювання російського народу з російським імперіялізмом повинна бути заадресована насамперед до російського народу в СРСР, точніше, до тих російських елементів, які є проти сучасного режиму, чи то йдеться про російських селян і робітників, які борються проти соціяльного поневолення і економічного визиску, чи про ті інтелектуальні кола, які домагаються свободи творчости. Тут уже згадувалося на прикладі совєтських концентраційних таборів, що така їхня боротьба є допомогою для українського народу. Український народ дуже заінтересований у тому, щоб більше було росіян, які борються за політичну свободу російського народу, і менше росіян, які помагають керівникам імперії душити неросійські народи.

Деколи можна на еміґрації почути, що, мовляв, політика розрізнення між російським народом і російським імперіялізмом є самопониженням українців і послаблює українську національну чуйність. Це неправда. Понижує українське ім'я той, хто захлинається примітивним шовінізмом і погрозами на адресу іншого народу, що їх він все одно здійснити не може. А боятися за національну чуйність може тільки той, у кого слаба віра в український народ, у його право і силу здобути державну незалежність. Зрештою, правильність саме такої української політики до російського народу довели наші попередники,

зокрема організований український визвольний рух під час другої світової війни, і про це свідчить становище керівних чинників ОУН і УГВР. При цьому політику поборювання російського імперіялізму, а не російського народу, український визвольний рух проголошував не як відірвану від життя теорію, а як програму політичної дії, глибоко пов'язану з вимогами боротьби за державну самостійність України. Коли тепер, в умовах еміґрації, ми — зрештою, не вперше — ставимо це питання, ми продовжуємо те, що було започатковане на Україні.

*

Мета цієї політики і на Україні, і на еміґрації є проста:

1) Вести безперервну визвольну боротьбу за державну незалежність України всіма доступними засобами, проти всіх форм поневолення українського народу і проти всіх сил, що це поневолення організують, а водночас бажати встановлення мирних взаємин з нашими сусідами, в тому числі і з російським народом.

2) Накида́ти перед українським та російським народами і перед іншими нашими сусідами проекцію майбутніх мирних і добросусідських взаємин, у протиставленні до теперішніх умов поневолення і ворожнечі; в ім'я майбутнього закликати ці народи до спільної боротьби.

3) Всі заходи для наладнання наших взаємин з сусідами розглядати насамперед як засіб для допомоги українському народові в його боротьбі за державну незалежність.

СТЕПАН ПРОЦЮК:

ПРОБЛЕМА ПОТЕНЦІЯЛУ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Радянські газети від 4 лютого 1960 р. опублікували дальший ряд результатів перепису населення, проведеного в січні 1959 р., в тому числі дані щодо національного складу населення СРСР. У повідомленні знаходимо довгу низку різних національностей та «народностей», офіційно визнаних в СРСР, і дані щодо їх кількости. За відомими принципами совєтської пропаґанди все повідомлення побудоване так, щоб викликати в читача враження солідности та об'єктивности; між іншим, детальне перерахування всіх 107 національних груп теж спрямоване на те, щоб показати, що немає жодних пропусків, не забуто нікого.

Супутні зауваги обговорюють коливання у природному просторі в СРСР, які постали в післявоєнний період, згадують навіть, знову для об'єктивізму, про різке зниження народжень у 1941-1945 рр. Додають, що тепер стало набагато легше. Але ніяких цифрових даних щодо цього важкого періоду ми не знаходимо, а якби хтось хотів потрудитись і переглянути всю стосовну радянську літературу з 1941-1945 рр. або й пізніших післявоєнних, то його робота буде даремною: ніяких точних демографічних даних про цей період ніколи не було оголошено. За ширмою статистичного мережива приховано і цього разу численні недотягнення, перекручення, пропуски, а то й пряме фальшування. Лише наприкінці 50-их років проскочили деякі дані про різке заламання інтенсивности природного приросту в СРСР, того приросту, з якого слов'янський світ був донедавна слушно гордий. Випливли ці дані наверх при нагоді обговорення питання трудових резерв СРСР, потрібних для здійснення проєктів семирічки і взагалі перспективних плянів розвитку економіки СРСР.

Так відомо, що приріст населення від січня 1939 р. по червень 1941 р. становив 5,5 мільйонів чолов., себто 3,66 млн на рік при кількості населення на 1 січня 1939 р., у теперішніх кордонах — 190 678 000 чоловік; в період же від 1946 до 1950 р. середній річний приріст щонайбільше становив приблизно два мільйони, а, крім того, його треба віднести до цифри 197 мільйонів населення СРСР у 1941-1945 рр. Це значить, що приріст населення СРСР у 1946-1950 рр., отже не у воєнний, але вже у післявоєнний час, упав наполовину в порівнянні з довоєнним станом. Повідомлення ЦСУ СРСР від 4 лютого 1960 р. цей факт зовсім промовчує і прикриває іншими, несуттє-

вими і відвертаючими увагу даними, напр., про кількість заключених шлюбів, про зниження смертности в пізніх роках життя і т. д. Теж прикриває його, наприклад, директор Центрального статистичного управління при раді міністрів в СРСР В. Н. Старовський, який у своїй статті про зріст населення в СРСР («Вестник АН СССР», ч. 2, 1960, стор. 44-54) навмисно не порівнює даних щодо 1938 та 1948 р. (або принаймні 1950 р.), але відразу перескакує аж до 1958 р. Недостача молодих людей як кадрів для намічених і роздутих народньогосподарських плянів є надзвичайно дошкульною і зможе дуже серйозно загальмувати здійснення цих плянів. Різке зменшення народжень продовжує значитись і під теперішню пору. Чужосторонні обсерватори правильно відмічають, що в СРСР запанувала нині психоза, якої не можуть усунути жодні хрущовські заохоти та нагороди: подружжя збільшого не рискують мати більше, ніж двоє дітей. До деякої міри говорять про це і совєтські цифри, бо кількість дітей у віці до 10 років зросла в період від 1939 до 1959 р. лише на 6,8%, тоді як кількість населення взагалі зросла в той же час на 9,5%. А наскільки молодь є важливою для народнього господарства країни, бачимо з того, що серед усіх працівників в СРСР, які в 1953-1954 рр. поступили на п е р ш у в їхньому житті роботу, молодь у віці до 20 років становить серед жінок 85-86%, а серед мужчин аж 89-91%.

Особливо великий інтерес викличе в нас статистика н а ц і о н а л ь н о г о складу населення в СРСР і зумовить появу багатьох нарисів і коментарів. Навряд чи будуть ці нариси точними і повністю правдивими. Ми вже маємо прецедент, наприклад, з хрущовською децентралізацією управління промисловости в 1957-1958 рр. Вона викликала повінь статтей-коментарів західніх спеціялістів, але історично-територіяльне та соціяльно-національне підґрунтя реформи так і не було правильно проаналізоване, а в більшості випадків взагалі не було взяте під увагу, що привело згаданих дослідників до дуже проблематичних висновків і взагалі дуже знизило наукову вартість їхньої аналізи. Це, очевидно, наслідки органічного, первородного недоліку західніх, зокрема американських досліджень, які розглядають переміни в СРСР як ізольовані, замкнені в собі, стосують і тут різні свої мірила матеріялістично-комерційного та утилітарного порядку, не вміють пов'язати окремих ділянок життя в СРСР із внутрішніми політично-імперськими цілями Москви. Не хочемо бути ворожбитами, але, думаючи реалістично, припускаємо, що повідомлення від 4 лютого 1960 р. зазнає в більшості випадків знову «чисто» демографічної аналізи, а його історично-політична сторона буде применшена або знехтувана [1]).

[1]) Так сталось і на останній конференції American Association for Advancement of Science, яка відбулася при кінці грудня 1960 р. в Нью-Йорку. На засіданні демографічної секції цієї конференції 29 грудня, присвяченому питанням країн Східньої Европи, голова засідання з'ясував приявним,

Не дивуватимемось теж, коли повідомлення від 4 лютого 1960 р. викличе живу реакцію і серед українських кіл. Ряд авторів уже відмітив появу нових цифр та подав свої коментарі. Проте й ми робимо тут деякі помилки, розглядаємо надто дослівно текст радянського повідомлення, надто вузько приглядаємось лише двом-трьом «найближчим» нам цифрам. Такими цифрами є насамперед 36 981 000 українців і 114 588 000 росіян в СРСР. Коли порівняти ці цифри з даними попередніх переписів 1926 і 1939 р., насуваються деякі невеселі думки щодо міцности українського етносу, і ці думки та турботи відзеркалюються в наших коментарях досить виразно. Автор цих рядків уважає, що наші висновки є дещо поверховими, побіжними, не перевіреними як слід. Наш етнічний потенціял є насправді міцнішим за той, картину якого дає нам радянське повідомлення.

Передусім треба подати деякі зауваження щодо термінології повідомлення. В ньому (як і в усіх подібних повідомленнях, почавши з 30-их рр.) говориться про національності, а не нації, при чому це окреслення застосовується як до росіян та українців, так і до зовсім незначних, дрібних етнічних груп в СРСР. Розводнюючи окреслення «національність» поширенням його і на великі нації, і на маленькі етнічні групи, радянська політика прямує до нівелювання значення націй, зокрема націй уярмлених. Дослідники вже викрили цей трюк і цілком правильно підкреслюють, що стосовно українців, білорусів, азійських та кавказьких народів треба б уживати терміну не національності, а нації. Але в цім разі було б зафіксоване значення цих націй в СРСР. Москва любить говорити лише про «совєтську» націю; зате не хоче, щоб відразу було видно, що, крім росіян, є ще інші великі нації в СРСР, а тому й розпорошує імпакт цього значення на якомога більшу кількість «національностей». До речі, кількість цих національностей ніколи не була устійнена в СРСР точно. Пропаганда ще недавно часто послуговувалась цифрою 180 національностей, наявних в СРСР. Це, так би мовити, теоретичний підхід до справи, бо на практиці подається часто цифра, менша вчетверо. Наприклад, на першому післявоєнному з'їзді комсомолу в 1949 р. були заступлені делеґатами 44 національності, а на 10-ому з'їзді профспілок — лише 32 національності. Кількість національностей, заступлених у верховній раді СРСР, є ще менша.

Таким чином цифра 107 національних груп, на які радянська статистика роздрібнює імпакт фактору многонаціональности СРСР, вводить загал читачів і навіть деяких дослідників у заблуд. Називати удинів (3 700 чоловік) одним видихом, скажімо, з євреями (2 268 000) або іжорців (1000) навіть з естонцями (969 000) є

що неправильним є розглядати кількісне зменшення неросійських національностей в СРСР у порівнянні з росіянами на протязі 1926-1959 рр., як наслідок русифікації, але що це треба трактувати як «нормальний» прояв асиміляції; при чому з його слів виходило навіть, що асиміляція — це в основному явище побажане, корисне.

політичним маневром. Таке поступування може бути ще виправдане в перерахуванні чужинців — таких, як французи (1000 чол.), італійці (1200) чи японці (1000), які належать до народів, що живуть поза кордонами СРСР. Тим часом 22 народи СРСР (враховуючи й 2 268 000 євреїв, 1 619 000 німців та 1 380 000 поляків) становлять 201 607 000 чоловік з 208 827 000 усього населення СРСР, себто становлять 96,54% всього населення; а на 75 інших етнічних груп (це означення в радянській термінології вживається поруч «національності» та «народності») припадає лише 3,46% населення.

Найбільшу національну групу в СРСР становлять росіяни: їх нараховано 114 588 000 чоловік [2]). Проте на ділі ця цифра включає величезну кількість неросіян, і саме на це ми хочемо тут звернути увагу. Факт, що до панівної нації пристають великі кількості членів непанівних націй або, за дещо неправильним окресленням, національних меншин у даній державі, є давно і добре відомий. Це приставання відбувається не тільки під час переписів населення, але взагалі в усіх площинах суспільного життя. Наприклад, в Угорщині, як складовій частині Австро-Угорської імперії, зараховано як угорців у XVIII-XIX стол. багато словаків, закарпатських українців, румунів (у Трансільванії) і навіть німців; заходи такого роду насильно поширено на селі і менше насильно в землевласницьких (поміщицьких) та купецьких колах. Бували випадки вже за існування післяверсальської Чехо-Словацької республіки (1918-1933), коли деякі землевласники, вірні традиціям старої імперії і принципам інтернаціоналізму або, точніше, космополітизму світової аристократії, проявляли те, що ми сьогодні інколи називаємо дуальним патріотизмом, себто визнавали ЧСР як державу і навіть як батьківщину, але водночас вважали себе прихильниками та носіями угорської культури і міцно схилялись до угорськости в багатьох аспектах. А багато чехів і хорватів почували себе міцніше та глибше зв'язаними з Австрією, як осередком Австро-Угорської імперії, ніж з своєю батьківщиною, і після 1918 р. воліли остатися у Відні (чи в інших австрійських містах), ніж переїхати у новостворену ЧСР чи Югославію. Ще й тепер цілі квартали Відня заселяють люди чисто чеського чи хорватського походження. Вони послуговуються своєю мовою як розмовною, належать до своїх специфічних організацій, але в основному почувають себе не менше віденцями за віденців чисто австрійського (себто німецького) походження. Велика кількість людей подібного типу проживала, напр., у Львові та Кракові на переломі XIX та XX стол., а з постанням Польщі вони, не

---

[2]) За даними, опублікованими у зведенні від 4 лютого 1960 р. Пізніше цю цифру виправлено на 114 114 000 («Народное хозяйство в СССР 1959 году», статистический ежегодник, Госстатиздат, Москва, 1960 р., стор. 13). Всі цифри перепису 1959 року ми взяли з повідомлення від 4 лютого 1960 р. Поправки, внесені в різні пізніші радянські публікації, ми наводимо лише тоді, коли вони стосуються до числа росіян або українців.

зважаючи на свої чеські чи німецькі прізвища (а також глибокі традиції), заявили про свою готовість служити цій новій Польщі і згодом визначали себе як поляків. Це були ще не повністю спольонізовані чужинці, доказом чого стали роки 1939-1945, коли багато з них перейшло знов до панівної національности, цим разом німецької (т. зв. фольксдойчі). Розглядаючи статистику післяверсальської Польщі, бачимо, що офіційні дані польських переписів вважають поляками поважну кількість українців, білорусів, німців, литовців. Безумовно, мали місце просто грубі фальшування (відомо, наприклад, як зфальшував у 1919-1920 рр. статистику Галичини польський географ-шовініст Е. Ромер); але, з другого боку, не виключене, що великі групи, напр., білорусів чи литовців, мавши на увазі перспективи свого дальшого існування і з огляду на кріпшання Польщі, проявляли тенденцію вважати себе поляками. Зокрема відомою була ситуація державних урядовців та армійських старшин, яка просто примушувала цих людей «кривити душею». Не появилися з нічого і такі терміни, як «gente Ruthenus, natione Polonus» чи «polak mojżeszowego wyznania». Такі люди дійсно існували і були типовим переходовим атрибутом даного історичного періоду. Жителі Львова та інших західньоукраїнських міст добре пригадують дещо дивне явище, коли в перші дні після розвалу Польщі та «возз'єднання» з УРСР місцеві церкви почали заповнятись великою кількістю людей, яких раніше (в 1920-1939 рр.) по церквах не було видно і які, мабуть, під впливом первинного «українізаційного» характеру возз'єднання хотіли квапливо заманіфестувати свою приналежність до українства. А факт надмірної льояльности до Польщі євреїв, зокрема єврейської інтеліґенції та купецтва, льояльности, яка вела просто до вважання себе поляками («мойсеєвого віровизнання»), потверджує не тільки тогочасна статистика, але також поведінка польських євреїв уже після війни, коли дуже багато з них, опинившися на Заході, зокрема в США, Австралії і Канаді, ще й тепер уживає польської мови як розмовної і при кожній нагоді підкреслює свою «польськість».

Коли мова про США, то там особливо чітко видно тенденцію вважати себе якнайшвидше «американцем». Своє бажання бути відповідно трактованими маніфестують особливо наполегливо ті іміґранти, які етнічно стоять якраз далеко від первинного англосакського пня населення США. Тоді як у швайцарців, французів, еспанців (а також споріднених жителів Південної Америки) чи китайців, які проживають у США інколи вже ряд поколінь, не помітно мімікрії, остання різко проявляється у випадку, наприклад, слов'ян, також євреїв (але у відмінній від слов'ян формі) у великої частини німців, голляндців. Добре відомо, що кількість українців у США, яку подають наші джерела (часто читаємо, що їх є один мільйон), сильно відбігає від офіційної американської статистики: у першім випадку вона є значно вищою коштом тих українців (або людей українського роду), які у величез-

ній більшості ситуацій свого життя залічують самі себе передусім до американців.

Явище небажання маніфестувати свою національність у США заслуговує підкреслення ще й тому, що в США немає жодного виразного урядового чи офіційного тиску в цьому розумінні.

Країною, в якій подібні явища мають особливо роздутий, інколи монструозний вигляд, є СРСР. На протязі всієї своєї історії Москва проявляла маніякальну тенденцію фальшувати статистику національностей, зараховуючи чужинців і взагалі людей іншої національности до росіян. Ця тенденція має характер хвилястої лінії; інколи її наснага доходить до несамовитих розмірів; але навіть тоді, коли проявлялося під цим поглядом деяке заспокоєння, протверезіння (наприклад, за царювання Анни Іванівни чи Єлисавети або пізніше, в період НЕП-у), вона завжди існувала у невдало замаскованому вигляді. Прикладами монструозности цієї тенденції є такі відомі факти, як привласнення собі видатних чужинців, які діяли в Московщині. Татари Борис Ґодунов і Семен Бекбулатович (реґент при Івані Ґрозному), швайцарець Лефорт, німці Міних, Лесток, Бірон — всі вони вважаються в російській історіографії «русскими». «Росіянином» стає, наприклад, генерал-фельдмаршал-лейтенант Гайнріх Гольц, який зовсім не говорив по-російськи, і Петро І мусів писати йому листи по-німецьки; росіянами стали так само: генерал-лейтенант Карл Евальд Ренне, віцеадмірал Корнеліюс Крюйс, генерал-лейтенант П'єр Вальбон, Ґебгардт Пфлюк, Людвіґ Алярт, Самуель Ренцель, полковники Де Дьют, Де Вієр, фон Дельден, Дейман і безліч інших найманих високих старшин, які немало допомогли Петрові І вести шведську війну. Таку саму політику ідентифікування незаперечних чужинців з російською народністю помічаємо в ставленні до членів російської академії наук, які свої праці друкували майже виключно чужою мовою (переважно по-французьки або по-німецьки). Таке насильне привласнювання чужинців лише тому, що вони прожили в Росії частину свого життя (інколи лише по декілька років), зазнало нового апогею за царя Олександра III (1881-1894), під час нечуваної наснаги аґресивного шовінізму російських правлячих кіл супроти всіх інших національностей.

Не є вийнятками тут і українські, насамперед культурні, діячі, яких поголовно зараховують до рядів російських діячів. Такого трактування зазнають у першу чергу абсольвенти Могилянської академії та київське духовенство, яким довелося відограти ролю просвітителів Московщини в XVII та XVIII століттях. Маємо тут на увазі не тільки таких духовних осіб, як Олекса Раєвський, Іларіон Рогалевський, Сильвестер Головацький, Веньямин Григорович, Лука Конашевич і багатьох інших, але і світських діячів, наприклад, міністрів Катерини II — О. Безбородька чи П. Завадовського.

Радянський Союз, після короткої передишки безпосередньо після революції, яка не тривала й десяти років, став на шлях зухвалої русифікації не тільки сучасности, але й минулого, і то такого маштабу,

що супроти неї бліднуть заходи таких сподвижників царату, як навіть Побєдоносцев [3]). Шовіністи царату принаймні не прикривались ширмою якоїсь приязні до неросіян; про свій войовничий націоналізм вони говорили відкрито і відкрито його здійснювали. Також демократизмом чи прогресивністю вони не козиряли, а одверто сповідували своє прив'язання до реакції. Щойно пізніше такі, як Белінський, Чернишевський, Добролюбов, Салтиков-Щедрін, прихитрилися протягти синтезу прогресивности і російського шовінізму і промостили шлях практикам чорносотенщини і в кола «передового» суспільства в Росії, в кола російських народників, соціялістів, більшовиків. Цей шлях широко використала Москва у своїй сьогочасній політиці єдиної, хоч і многонаціональної батьківщини, у концепції «радянського народу», «всесоюзного казана», з якого повинні б вийти «советские люди».

Ми дали дещо ширшу картину фальшування національности неросійських народів у Росії в історичному перекрої, бо це фальшування становить підґрунтя сьогоднішнього стану і допомагає його зрозуміти. Про сьогоднішній стан стосовних речей в СРСР не будемо говорити, бо тоді ми мусіли б порушити цілий ряд аспектів русифікаторської політики Москви, а місця на це в нашій статті не вистачить. До речі, факти насильної русифікації в СРСР є тепер так широко відомі в усьому світі, а українському суспільству зокрема, що наводити факти і приклади ще раз здається нам недоцільним. Тут ми зацікавлені тільки констатуванням денаціоналізуючих стимулів в СРСР, як фактора, який вплинув на результати перепису з 1959 р. Ми показали, наскільки ці стимули зумовили грубі статистичні неточності в таких многонаціональних державах, як Австро-Угорщина, післяверсальська Польща та Чехо-Словаччина, а також США. Оскільки ж в СРСР ці стимули, відповідно до існуючої там ситуації, мусять бути набагато міцнішими за стимули, що були чи є в інших державах, відхилення та неточності в національній статистиці в СРСР мусять бути особливо великими.

Жорстокий терор, який тривав два повні десятиліття (1933-1953; ми маємо на увазі апогей терору, бо де факто він триває в СРСР весь час), не може піти в забуття швидко, і пам'ять про нього наказуватиме жителям СРСР бути обережними ще довгі роки. Ця обережність

[3]) В умовах слабої «лібералізації» відносин в СРСР після 1954 р., лібералізації, що була помітною особливо в деяких колах науковців (також російських) і мала інколи просто характер реакції на вже нестерпний натиск згори у бік фальшування історії, характерний для «сталінського» періоду, — можна помітити деякі зусилля російських істориків називати вчених-чужинців у Росії росіянами і водночас неросіянами. Такий парадоксальний підхід ми знаходимо, наприклад, у Е. І. Дружиніної, коли вона називає Вільгельма Хрістіяна Фрібе чи Гайнріха Шторха «русскими учеными из Прибалтики, тесно связанными с немецкой наукой и культурой». Фрібе і Шторх писали свої праці тільки німецькою мовою і надрукували їх навіть не в Росії, а в Німеччині.

безумовно позначилася на анкетах перепису. Немає найменшого сумніву в тому, що велика кількість неросіян подала себе за росіян, а принаймні назвала розмовною («рідною») мовою російську мову. Таку лінію насамперед ведуть, як і в інших країнах, євреї, що видно з диспропорції між кількістю євреїв, які себе такими заявили (2 268 000), і кількістю євреїв, які вважають єврейську мову своєю рідною (471 744 = 20,8%). Приблизно так само виглядає справа, наприклад, з поляками, башкирами і навіть французами та італійцями. З прикрістю треба ствердити, що російську мову подало як «рідну» коло чотирьох з половиною мільйонів українців. Коли підсумувати кількість лише вищезгаданих членів неросійських націй, які вважають російську мову своєю рідною, то одержимо 78% взагалі всіх тих, які, не бувши росіянами, назвали рідною російську мову.

Крім цього, у нас є підстави думати, що і в цифрі 114 588 000 росіян в СРСР фігурує поважна кількість людей, які фактично не є росіянами, але себе такими подали. Підкреслюємо, що вони самі себе такими подали — з мотивів, які розглянемо в дальшому. Інструкції перепису, мабуть, не рекомендували записувати людей росіянами примусово. Скоріше треба думати, що партійним та державним колам ішлося про відзеркалення дійсного стану, а не ретушованого чи підфарбованого. Перепис 1959 р. є документом надзвичайної ваги, і проведений він був під тиском обставин. Тільки бо на базі знання дійсного стану людности в СРСР державні, насамперед пляново-господарські установи могтимуть намітити якісь більш-менш реальні проєкти розвитку економіки СРСР на перспективний період десяти чи більше років. Дані щодо національностей є теж суттєвою частиною перепису, і вони теж становитимуть базу тих чи інших проєктів щодо майбутнього розміщення населення в СРСР, взагалі становитимуть підставу багатьох напрямних внутрішньої політики Москви. Якщо ж у результатах перепису цифри стосовно росіян чи людей з російською мовою, як рідною, є неправильні й неточні (в розумінні сильного перебільшення), тоді плянові та статистичні органи в СРСР впадуть самі жертвою фальшивих підрахунків, і їхні власні пляни та проєкти теж стануть фальшивими, необґрунтованими, інколи просто ілюзорними.

Про ті групи населення, які окреслили російську мову, як свою рідну, ми коротко вже згадали вище. Треба думати, що велика частина поселенців у Сибірі і в середньо-азійських країнах, а також на Уралі чи Поволжі (зокрема їх друге чи третє покоління) говорить уже здебільша російською мовою, а своєї батьківської мови, української, білоруської чи іншої, уже майже зовсім не знає. І ясно, що людина не може назвати рідною ту мову, якої вона зовсім не знає. Ясно теж, що єдиною мовою, якою вона говорить, вона може назвати лише російську мову. Але рідною мовою вона для цієї людини не є, і тут ми приходимо до констатації фальшивости радянського перепису. Опитні бланки не розрізняють термінів «розмовна мова» і «рідна мова», вони запитують виключно про «рідну» мову, і для згаданого

вгорі типу людей іншого виходу, як подати російську мову, немає. Що більше, і самий бланк, і інструкції до нього полегшують саме таку розв'язку питання. Стосовні запити на бланку зформульовано дуже коротко. Вони звучать: «Національність?» і «Рідна мова?», а до запиту про рідну мову додається таке пояснення: «Записывается название языка, который сам опрашиваемый считает своим родным языком», і далі примітка: «Родной язык может не совпадать с национальностью». Ця примітка, яка в радянських умовах має характер рекомендації, стала «хвірткою» не тільки у випадку опитування переселенців, але і для «обережних», «Богу духа винних» людей, які вважали належним чи корисним заманіфестувати свою радянськість, своє почуття «радянського інтернаціоналізму». Таке з'ясування в СРСР офіційно акцептують і в і т а ю т ь. У книзі А. А. Боярського та П. П. Шушеріна «Демографическая статистика» (Гостатиздат, Москва, 1953), книзі, яка сама по собі є вже інструкцією для переписів населення в СРСР (допущена «Главным управлением университетов и министерством высшого образования СССР в качестве учебника для экономических высших учебных заведений»), знаходимо на стор. 79 таке пояснення: «Если представители одних национальностей пользуются языком других и считают его своим родном языком, то у нас это является одним из проявлений сотрудничества и дружбы народов. Нет ничего удивительного в том, что в нашой стране русский язык, как язык великой нации Советского Союза, язык, на котором написаны творения Ленина и Сталина, имеет особенно большое распространение». Це сказано вже за ери Хрущова, і жодних коментарів воно не вимагає.

А все таки важко тут здержатися, щоб не підкреслити, що ставлення справи в 1959 р. є діяметрально протилежним тому, яке проявлялося в СРСР у 20-тих рр. Відомий російський демограф Н. Осінський ще міг сказати в 1926 р. таке: «Якщо виявиться, що досить значна частина представників тієї чи іншої національности переважно користується не своєю мовою (а це дуже сумнівно), то з цього можна зробити висновок не про те, що це добре і що так повинно лишитись, а, навпаки, про те, що це треба змінити в бік єдности між національністю і розмовною мовою».[4]) Зіставлення тез Осінського та Боярського з надзвичайною чіткістю ілюструє напрямок змін, які постали в СРСР у період від 1926 до 1959 р., показує весь зріст русифікаторських тенденцій.

Повчальною є аналіза офіційних пояснень до запитів про національність та рідну мову в усіх радянських переписах. Так в «Інструкції про те, як заповняти особові картки» з 1920 р. говориться: «Під національністю розуміється група населення, об'єднана спільністю національної свідомости. Отже національности не треба плутати з

[4]) «О перспективных „уклонах" и переписной „отсебятине"», «Правда», ч. 291 від 16 грудня 1926 р.

громадянством (підданством)». Про рідну мову сказано в ній таке: «Під рідною мовою треба розуміти ту мову, якою говорить родина опитуваного (у багатомовних родинах — мати)».[5]) Обидва пояснення є ясні і задовільні; вони виразно говорять про ролю національної свідомости та ролю родинного оточення, родинного походження, а тим самим посередньо відкидають будь-яку офіційну апробату виявів денаціоналізації, ренеґатства. В 1926 р. стосовні інструкції вже модифіковано й поширено. Про національність кажеться в них так: «Тут відзначають, до якої національности залічує себе той, хто дає відповідь. На випадок, коли хтось вагається дати відповідь на запитання, перевага дається національності матері». Обережний і заляканий коментатор спішить додати (в 1936 р.): «Опитуваному дається цілковита воля національного самовизначення, а це, очевидно, дає змогу особі, яка цілком відірвалася від своєї народности, зазначити ту національність, до якої вона ф а к т и ч н о належить»[6]). Є цілковито ясним, що коментатор тут зовсім не має рації і що, навпаки, інструкція 1926 р., хоч у слабшій мірі за формулювання 1920 р., далі визнає вирішальну ролю за національним походженням (а не за «набутою» національністю). Про мову загальна (всесоюзна) інструкція 1926 р. каже: «За рідну мову вважається та, якою опитуваний найкраще володіє або якою звичайно розмовляє». В такому формулюванні вже знати намагання Москви полегшити просунення в опитний листок не мову матері, родини та оточення, з якого вийшов опитуваний, а «набутої» мови. Тому не дивно, що порядком самозахисту окрема інструкція ЦСУ (Центрального статистичного управління) УРСР[7]) додає таке пояснення: «За рідну мову вважається ту, якою опитуваний краще володіє. Коли опитуваний говорить звичайно не тією мовою, якою він краще володіє, за рідну мову вважається та, якою він краще володіє». Тут бачимо, що російщині, яку накидано, наприклад, українським робітникам сільського походження в русифікованих індустріяльних районах (Донбас, Харків, Одеса та інші

---

[5]) П. Пустоход: «Радянські переписи населення», праці Інституту демографії АН УРСР, том X (перепис населення; історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах), під редакцією академіка М. В. Птухи, Київ, 1936, стор. 71.

Це, до речі, останній том праць Інституту демографії АН УРСР (разом з XI томом, який включає бібліографію проблематики переписів населення), який зредаґував акад. Птуха, бо незабаром, ще в тому ж 1936 р. його усунено, а на його місце прийшов погромник українізації С. Каган.

[6]) Див. П. Пустоход, цит. твір, стор. 72. Підкреслення наші.

[7]) Роботою ЦСУ УРСР керували в 20-тих роках такі видатні українські вчені-статистики, як Авдієнко, Хоменко, Корчак-Чепурківський. В 30-их рр. Москва розгромила ЦСУ УРСР, а вище названих учених знищила. Проте їх праці залишилися незаперечним corpus delicti русифікації на Україні. Цікаво відмітити, що чистки ЦСУ УРСР відбулися в 30-тих рр. кількома наворотами. Не уникнули знищення навіть партійні висуванці і вірні виконавці директив Москви, як, напр., директор ЦСУ УРСР в 1936-1937 рр., О. М. Асаткін (росіянин за походженням).

міста), не дається шляхів вплинути на результати перепису, бо навіть коли робітники, загрожені русифікацією, і починали вживати російської мови як розмовної, вони все таки не володіли нею краще від своєї рідної української. Перепис 1937 р. (відбувся з 5 на 6 січня 1937 р.; тому, що він викрив страшне знищення країни, а насамперед України, не був опублікований) дає вже відому, стереотипну, коротку інструкцію: «Записувати назву мови, яку сам опитуваний вважає за свою рідну». У період апогею терору, мавши за собою жорстокі роки голоду, насильних депортувань, чисток та масових репресій, населення СРСР, на думку Москви, було вже достатньо «перевиховане», щоб йому дозволити самому окреслити свою «рідну» мову. Вплив фактора родини та оточення, з якого вийшов опитуваний, вплив національного походження, мови матері — все це відкидається в 1937 р. так само, як і в 1959 р. Ми навряд чи знайшли б кращу та більше промовисту паралелю між напрямними національної політики в СРСР у період наче б то лібералізації в 1959 р. і в період апогею сталінського терору в 1937 р.

Далі, ми знаємо, що деякі люди в СРСР ідуть ще легшою стежкою і просто заявляють себе росіянами. Хоч нові радянські інструкції, думаємо, не рекомендували записувати неросіян росіянами, проте в дуже багатьох випадках опитувачі не могли піти проти бажання опитуваних, щоб їх записали саме такими. Сюди в першу чергу належать майже всі мішані подружжя і, очевидно, їх потомство. За теперішньої внутрішньо-політичної ситуації в СРСР, за існуючих міцних русифікаторських тенденцій, взявши на увагу коньюнктурну вартість козиря принаймні номінальної «приналежности» до комплексу «найбільш передового і великого братнього народу», треба припускати, що переважна частина подруж росіян і неросіян, а особливо дітей таких подруж, заявляє себе росіянами. Це явище значиться дуже сильно теж на еміґрації, у США та інших країнах «нового поселення», коли дуже багато людей з країн тепершнього СРСР заявляє себе росіянами, не зважаючи на те, що лише одна особа з їхніх батьків (найчастіше мати) є російської національности, а друга — неросійської (естонської, татарської і т. д.). Взявши під увагу дуже велику кількість мішаних подруж в СРСР, усвідомимо собі, якою великою є ця група в цифрі росіян.

Другу велику групу людей, які зараховують себе до росіян, бувши фактично неросіянами, становлять ті, які з тих чи інших мотивів приховують своє неросійське походження, а разом з ними ті, яким їх неросійське походження не можна або недоцільно демонструвати. Сюди належать дві цілком відмінні своїм характером категорії громадян СРСР. З одного боку, маємо людей, які перейшли в табір росіян з шкурницьких, коньюнктурних, кар'єристичних мотивів, при чому зробили вони це не сьогодні і не вчора, а вже давно, в сталінський період, а, можливо, ще раніше; приставання до росіян вони практикували багато разів, при різних нагодах, в різні періоди свого

життя, і це стало, як кажуть, їх другою натурою. Тепер для них немає іншого виходу, як послідовно продовжувати цю свою лінію; іти по цій лінії їм, мабуть, і вигідно. Тисячі, а то й десятки тисяч різних -енків та до них подібних, сьогодні «настоящих русских», — це видимий приклад, а скільки таких, які з Червоненків уже перетворилися в Червоненкових? До речі, немало їх і на еміґрації. Уже повсякденне читання радянської преси інформує нас про це явище, а пряма зустріч із життям в СРСР дає ще більше стосовних прикладів. Звичайно, ми не хочемо сказати, що трансформація Червоненків у Червоненкових стала якимсь поголовним явищем чи епідемією; навпаки, вони становлять скоріше вийнятки як в українців, так і в інших народів СРСР; але навіть якщо їх є і невеликий відсоток, проте, взятий з великої кількости неросіян в СРСР (94 239 000), він спричиняється до поважного відсотка в категорії росіян за переписом. До цієї групи ми мусимо віднести також тих, які під час жахливих років терору та чисток урятували своє життя втечею з місця свого проживання та ранішої діяльности, врятували себе зміною прізвища, фальшивими документами, затерлися десь у якійсь Москві, на Уралі, Поволжі, Казахстані і таким чином перетривали період можливого фізичного знищення. Важко сказати, скільки саме було таких випадків; але роки насильної колективізації, розгрому «націоналістичних ухилів» у союзних республіках, переслідування за здогадне коляборанство з німцями зумовили напевно дуже багато заходів, спрямованих на притаєння свого минулого, включаючи й національність.

(Закінчення в наст. числі)

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ:

ВЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

ІСТОРИК, ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ І МИСЛИТЕЛЬ*)

5. IV. 1882 — 14. VI. 1931

ЖИТТЯ

Вячеслав Казимирович Липинський народився 5 квітня 1882 р. в селі Затурцях, Володимирського повіту, на Волині, в родині шляхтича-дідича. Рід Липинських походив з Мазовії і переселився на Україну в XVIII столітті. Липинські були римо-католицького віровизнання і польської національности.

Вячеслав Липинський учився в гімназії у Житомирі, Луцьку та Києві. Після військової служби при кінноті та університетських студій у Кракові (історія, аґрономія) та в Женеві (соціологія) він осів в успадкованому маєтку, Русалівських Чагарах на Уманщині. Це було його основне місце проживання до 1914 р.

Ще як учень І-ої Київської гімназії Липинський пристáв до української середньошкільної громади. З того часу він почував себе національно свідомим українцем, але не поривав родинних і товариських контактів з місцевим польсько-шляхетським світом. Він бажав працювати над поворотом до українства спольонізованої правобережної шляхти. Такою була основна думка його програмової доповіді, виголошеної в 1908 р. в кількох містах Правобережжя; текст доповіді появився теж брошурою п. з. „Szlachta na Ukrainie" (1909). В лютому 1909 р., з нагоди «київських контрактів» відбувся нелеґальний з'їзд «українців польської культури», що в ньому взяло участь коло 35 осіб. Липинський відкрив з'їзд своєю вступною промовою, п. з. «Наше становище на Русі-Україні». В наслідок постанов з'їзду, у квітні 1909 р. почав виходити в Києві двотижневик, „Przegląd Krajowy", що його фактичним редактором був Липинський. Через фінансові та

*) Текст доповіді, зачитаної 13 травня 1961 р. в Нью-Йорку на засіданні Комісії для дослідів над пореволюційною Україною і Радянським Союзом при Українській Вільній Академії Наук у США; засідання було присвячене тридцятиліттю з дня смерти В. Липинського.

політичні труднощі часопис припинив своє існування з кінцем того самого року.

Заходи щодо українізації правобережної шляхти знаходили природний ґрунт у почутті територіяльного патріотизму, здавна розвиненого серед цієї верстви. Однак для ширшого розгорнення цей рух потребував би часу. Безпосередній успіх зусиль Липинського був обмежений. З його тодішніх прихильників тривало зв'язали себе з українством тільки одиниці: Богдан Ярошевський, Людвик Сідлецький (Сава Крилач), Франціска Вольська і ще кілька осіб. Особистою трагедією Липинського було те, що він не зміг навернути своїх найближчих: братів і дружини; згодом його єдина донька теж заявила себе, під впливом матері, полькою. Це привело до відчуження між Липинським і його сім'єю.

Наступні роки Липинський переважно провів у себе на селі, займаючися господарством та підготовляючи монументальний збірник „Z dziejów Ukrainy". Книга, що більшість її статтей належала перу самого Липинського, появилася в 1912 р. Вона мала за свою центральну тему історію руcько-української шляхти в XVI-XVIII стол., а особливо участь шляхетського елементу в революції Хмельницького. Збірник був присвячений пам'яті провідних «хлопоманів» 1860-их рр., Володимира Антоновича, Павлина Свенціцького та Тадея Рильського. Цим жестом Липинський хотів продемонструвати зв'язок і переємність між двома поколіннями «українців польської культури». Але в громадській настанові цих двох поколінь були і поважні різниці. Світогляд «хлопоманів» мав народницьку основу; свій поворот до українства вони розуміли як служіння соціяльним інтересам простолюддя, сполучене з відривом від традицій шляхетського стану, що з нього вони вийшли. Іншою була концепція Липинського. Він хотів, щоб шляхетська верства стала українською у своїй політичній свідомості, без деклясації, без утрати свого корпоративного існування. Він вірив, що лицарською службою українському національному ідеалові шляхетство зможе окупити своє право громадянства на рідній землі. У свою чергу досвід і культура, притаманні старій шляхті, спричиняться до збагачення і скріплення молодої української провідної верстви. Для постави двох поколінь «українців польської культури» характеристичне, що тоді як хлопомани перейшли на православіє, — не так з суто релігійних спонук, як для заманіфестування духової єдности з народом, — Липинський залишився римо-католиком.

Книга звернула на себе увагу наукового світу, і Липинського за його історіографічні заслуги обрано дійсним членом Наукового т-ва ім. Шевченка у Львові (березень 1914). Його наукові статті та рецензії появлялися в «Записках» НТШ, а публіцистичні статті (часто під псевдонімом В. Правобережець) — на сторінках «Літературно-наукового вісника» та київського щоденника «Рада».

Липинський був переконаним самостійником ще в той час, коли ця ідея була чужа загалові національно свідомого українства. Пе-

редбачаючи, що напруження міжнародніх стосунків, помітне за тих років, може довести до війни, він уважав, що грядуча воєнна завірюха повинна бути використана для української самостійницької акції, спрямованої проти Росії. З цією думкою він взяв участь у таємній нараді політичних емігрантів з Наддніпрянської України, — до речі, самих соціялістів (А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський), що відбулася у Львові в березні 1911 р. Вирішено започаткувати за кордонами Російської імперії політичну і пропаґандивну акцію на користь ідеї української державної незалежности. Це був зародок майбутнього Союзу визволення України, який організаційно оформився після вибуху війни, вже без участи Липинського.*)

Самого Липинського, як резервового офіцера, покликано з початком війни до служби в російській армії. В кавалерійському авангарді армії ген. Самсонова він відбув східньо-пруську кампанію, яка, як відомо, скінчилася розгромом російських військ. Переправляючися під час відступу верхи через річку, Липинський тяжко застудився. В нього відновилася туберкульоза легенів, що її ознаки були в Липинського вже й давніше, але яку вважали за вилікувану. Тепер, після тяжких фронтових пригод у Липинського стався вибух крови. З того часу він уже ніколи не повертався до повного здоров'я. Однак у 1915 р. його стан поправився настільки, що його переведено до військової служби в запіллі. Він стаціонував у Полтаві, де й застала його революція 1917 р.

Липинський з власної ініціятиви зукраїнізував свою військову частину; але його заходи не знайшли підтримки й санкції генерального секретаріяту військових справ, де до нього, як до поміщика й несоціяліста, поставилися з недовір'ям. Це дало привід для першого огірчення Липинського з української «революційної демократії», яку він визнав за недозрілу до державного будівництва.

Протягом 1917 р. в Полтаві виник гурт, що складався з місцевих дідичів, заможних селян і громадських діячів, яких об'єднувала опозиція до соціялістичного курсу Центральної Ради. Ця група зорганізувалася в червні-місяці в Українську Демократично-Хліборобську

---

*) Гідне уваги те, що у своїх державницьких плянах з-перед 1914 р. Липинський уже виявляв себе як монархіст, хоч тоді ще не як прихильник традиційного козацького гетьманства. Йому радше присвічувала думка про українське королівство з конституційно демократичною формою правління. На київський королівський трон, що постав би в наслідок воєнної поразки Росії, мав би бути запрошений член котроїсь із старих европейських династій, подібно до того, як сталося в XIX стол. в декількох новопосталих балканських державах. Зокрема Липинський і його тодішні однодумці зупинялися на таких трьох можливих кандидатурах: принц Йоахім, наймолодший син німецького цісаря Вільгельма II; один з синів архикнязя-престолонаслідника Франца-Фердинанда, які через своє походження з морганатичного подружжя не мали прав на наслідство в Австро-Угорщині; секундогенітура династії Романових. — Цю інформацію завдячую д-рові Ярославу Пеленському.

Партію, і до її провідних членів належали М. Боярський, Л. Климів, С. Шемет, В. Шкляр і В. Андрієвський. До цієї партії пристав теж Липинський, що зладив для неї нарис програми, виданий окремою брошурою. Основними ідеями програми були оборона державної суверенности України та збереження приватної власности на землю.

Липинський, як і його партія, не брав участи в підготуванні гетьманського перевороту; але він поставився позитивно до нового режиму гетьмана Павла Скоропадського. На запрошення міністра закордонних справ, Дмитра Дорошенка, що був його особистим приятелем, Липинський погодився взяти на себе посольство української держави в Австро-Угорщині. Віденське посольство, очолене Липинським, перевело обмін ратифікаційними грамотами мирового Берестейського договору між Україною, з одного боку, і Німеччиною, Болгарією та Туреччиною, з другого. Але ратифікація договору з Австро-Угорщиною не відбулася, бо, в наслідок анулювання Австрією таємної умови про поділ Галичини та передачу Холмщини Україні, між Києвом і Віднем виник дипломатичний конфлікт. Затяжні переговори, що їх Липинський провадив у цій справі, перервали розпад Австро-Угорської монархії і одночасне протигетьманське повстання на Україні.

Настанова Липинського до відновленої Української Народньої Республіки була від самого початку гостро критична; проте на прохання Директорії і з почуття патріотичного обов'язку він залишився на своєму дипломатичному посту. Але картина хаосу, що її він побачив на Україні під час подорожі до штабу головного отамана Симона Петлюри (весна 1919), і обурення з приводу польового суду над полк. Петром Болбочаном і з його розстрілу, що Липинський розцінив як узаконене політичне убивство, остаточно розхолодили його до режиму УНР. Він демісіонував з віденського посольства в червні 1919 року.

З здоровельних причин Липинський залишився в Австрії і замешкав у підгірській місцевости Райхенав. Він повернувся до наукової діяльности, перерваної війною та революцією. В 1920 р. вийшла його капітальна історична монографія «Україна на переломі» — перероблене і поширене видання студії, яка первісно появилась у збірнику «Z dziejów Ukrainy». Липинський носився з думкою про кількатомове видання своїх старих і нових, ще тільки заплянованих, історичних праць. Але цього задуму йому не вдалося здійснити, бо від 1920 р., наскільки дозволяло йому надщерблене здоров'я, він знов, з усією притаманною йому пристрасністю та енергією взявся до політичної та публіцистичної діяльности.

За ініціятивою Липинського була створена політична організація «орденського» типу, Український союз хліборобів-державників (УСХД), до якої, м. ін., ввійшли князь М. Кочубей, граф А. Монтрезор, Д. Дорошенко, С. Шемет, Л. Сідлецький, О. Скоропис-Йолтуховський.

Липинський був автором програмового статуту та організаційного регляменту УСХД, оголошених у грудні 1920 року. Липинський також очолив фактично організацію, як голова її ради присяжних. Ціллю, що її поставив собі УСХД, була боротьба за віднову суверенної української держави з «клясократичним» устроєм і у формі традиційного гетьманату, з поправкою на спадковість гетьманської влади. УСХД признав легітимні права на булави родові Скоропадських, і кол. гетьман Павло Скоропадський приступив у 1921 р. до організації. Протягом наступних років Липинський виріс на безспірного лідера та ідеолога українського консервативно-монархістичного руху, який знайшов чималий відгук не тільки серед деяких кіл української політичної еміґрації в Західній Европі, але також серед частини українського громадянства на галицько-волинських землях і серед українських поселенців у Канаді та в США. Липинський керував гетьманським рухом через широко розгорнене листування. Він же редаґував ідеологічний орган свого середовища — неперіодичні збірники «Хліборобська Україна» (Відень, 1920-1925). На сторінках «Хліборобської України», що взагалі стояла на високому публіцистичному рівні, друкувався частинами фундаментальний політичний трактат Липинського, «Листи до братів-хліборобів», який у поширеному вигляді появився теж окремою книгою (1926).

Закінчивши працю над «Листами», що їх він уважав за свій політичний заповіт, Липинський восени 1926 р. переїхав до Берліну, куди його запрошено до новозаснованого Українського Наукового Інституту. Рішальним мотивом для цього рисковного кроку було бажання Липинського своїм особистим авторитетом перебороти розходження, які починали позначатися в гетьманському таборі. Але цей експеримент скінчився трагічно. Присутність Липинського в Берліні тільки поглибила непорозуміння між ним і гетьманом П. Скоропадським та оточенням останнього. Одночасно, під впливом несприятливого клімату та постійних хвилювань, радикально погіршився стан здоров'я Липинського. З наказу лікарів він, тяжко хворий, повернувся до Австрії восени 1927 р.

Останній період життя Липинського пройшов у кількох австрійських санаторіях та в гірській місцевості Бадеґ коло Ґрацу, де він з допомогою братів купив собі в 1925 р. малий будинок. Тим часом розходження з П. Скоропадським загострювалися дедалі більше. Після трилітньої шарпанини Липинський утратив надію, що вдасться оздоровити відносини в гетьманському середовищі, а також утратив довір'я до особистої льояльности гетьмана. Тому він рішився на радикальний крок: як голова ради присяжних, він проголосив УСХД розпущеним (18 вересня 1930) і опублікував у львівському щоденнику «Діло» довгу статтю, де з'ясував мотиви своєї поведінки.

Об'єктивна оцінка конфлікту між Липинським і Скоропадським утруднена браком повної документації. До розриву спричинився ряд моментів психологічного, тактичного та засадничого характеру. Як-

що йдеться про психологічний чинник, то, всупереч поширюваним тоді і пізніше пліткам, нема ніяких підстав думати, що Липинський в останній період життя був душевно ненормальний. Його передсмертні писання раціональністю думки та речевістю арґументації не поступаються давнішим. Інша річ, що Липинський завжди відзначався палким темпераментом, ще більше завогненим невиліковною недугою. Він не мав риси, дуже корисної для політика-практика, а саме — вміння дивитися крізь пальці на людські грішки та дрібні підлоти. Особливо виводили його з рівноваги прояви крутійства, забріханости, недотриманої обіцянки. До своїх співробітників він звик ставити ригористичні етичні вимоги, — і цим часто робив собі з них таємних особистих противників. Щодо тактичних непорозумінь, то Липинський не схвалював деяких реально-політичних посунень гетьмана, напр., його переговорів з угорським урядом. У свою чергу чимало гетьманців, не виключаючи щирих прихильників Липинського, були незадоволені з того, що керівник руху перебуває ізольовано десь на глибокій австрійській провінції. Сам Липинський у згаданій статті в «Ділі», де він подав свою інтерпретацію причин конфлікту, акцентував моменти ідейно-принципового характеру. Своє розходження з П. Скоропадським він тлумачив протиріччям між двома глибоко відмінними та непримиренними версіями монархізму: монархією європейською, правово-конституційною, що за її зразок може служити Англія, і східньою, деспотичною або, як казав Липинський, «московською чи балканською». Чи можна цю інтерпретацію Липинського визнати за правильну? Нема сумніву, що політичною школою, що в ній зформувався не тільки сам майбутній гетьман, але й чимало людей з його пізнішого оточення, було російське самодержавство. (Виразно зазначаю, що говорю тут не про т. зв. «національну свідомість», але про тип політичної культури. Під цим поглядом різниця між П. Скоропадським та його соратниками і діячами української «революційної демократії», скажімо, В. Винниченком, була мінімальна. І ті, і ті були духово дітьми російського світу, тільки в його різних відгалуженнях). Коли Скоропадський опинився в ролі монарха, нехай тільки еміґраційного, «ванзейського», стало неминучим, що він почав внутрішньо орієнтуватися на ті відносини, що були йому такі знайомі з часу його власної служби при царському дворі. В кожному разі він не міг погодитися з тими шорами, що в них хотів його убрати Липинський, і претендував на ролю не тільки репрезентанта гетьманського руху, але також його практичного керівника.

Однак і на Липинського падає велика частина відповідальности за посталу ситуацію. Поперше, він не мав права не знати, з яким людським матеріялом йому доведеться працювати, і або повинен був заздалегідь враховувати це у своїх плянах, або не пориватися на безнадійне діло. Подруге, також теоретична позиція Липинського в цій справі не була послідовна й бездоганна. Правда, він завжди говорив про правову монархію европейського типу і не раз покликав-

ся на англійський «модель». Але в «Листах до братів-хліборобів» нема ясної конституційної доктрини. Там не сказано виразно, що гетьман, як король в англійській парляментарній монархії, мав би бути зведений до суто символічної та репрезентативної ролі. Навпаки, багато місць у «Листах» свідчить про те, що він спочатку думав про сильну й авторитарну, щоправда, ніяк не деспотичну, владу гетьмана-монарха, може, ближчу до пруського, ніж до англійського зразка. Не вільно забувати, що традиції гетьманщини, як старої, так і відновленої в 1918 р., говорили на користь персональної влади гетьмана, який, немов американський президент, сполучував в одних руках функції голови держави та голови уряду. Якщо Липинський уважав за потрібне відхилитися від цієї традиції, він, очевидно, мав обов'язок у своєму трактаті це з'ясувати та підкріпити відповідними аргументами. Ми знаємо, що Липинський умів, коли думав, що це необхідне, виправляти традицію: він це зробив, напр., у питанні про спадковість гетьманської установи. Отже любов до англійського парляментаризму Липинський усвідомив собі щойно тоді, коли зустрівся з самовільними діями гетьмана, а до того часу, поки Скоропадський слухав його порад, мав на цю справу інший погляд. Тут пригадується жартівливий віршик з 1848 р. про пруських юнкерів, які «хочуть абсолютного короля, як довго він виконує їхню волю» („Unser König absolut, wenn er unseren Willen tut"). Потрете, Липинському можна поставити закид, що в цьому конфлікті він повівся інакше, ніж це випливало б з його власного вчення. В «Листах» він писав, що в гетьманській системі «поруч уряду Його Світлости завжди буде місце на опозицію Його Світлости». Липинський уже не міг залишатися керівником гетьманського руху, бо не тільки його взаємини з П. Скоропадським стали до неможливого натягнені: у своєму спорі з гетьманом він не знайшов підтримки більшости членів середовища. Отже, чому ж, можна запитатися, Липинський не склав з себе відповідальности за практичний провід руху і, залишаючися далі в його рядах, не дав українському громадянству приклад того, як може виглядати льояльна опозиція та конструктивна критика? На це питання можна, мабуть, відповісти так: коли б Липинський був ще повний сил, він напевно продовжував би боротися за оздоровлення гетьманського табору зсередини. Але він знав, що жити залишилося йому вже небагато, і не хотів допустити до того, щоб по його смерті авторитетом його імени могли зловживати ті, що до їх елементарної громадянської чесности він утратив довір'я і що в них він бачив уже тільки фальшівників своєї найдорожчої ідеї. Але не можна теж дивуватися з рядових гетьманців, які, не маючи глибшого вгляду в суть справи, не могли зрозуміти поведінки Липинського і пояснювали її собі або його вибуялим честолюбством, або проявом божевілля. Одним словом, типово українська трагедія.

Після розриву з гетьманом при Липинському залишився тільки малий гурт однодумців (М. Кочубей, В. Залозецький, В. Кучабський).

З ними він засновує нову організацію, Братство українських клясократів-монархістів. Ідеологія братства була та сама, що і попереднього УСХД — з тією різницею, що питання вибору династії залишено відкритим; це мав щойно в майбутньому вирішити парлямент відродженої української держави. Для органу братства, «Збірник хліборобської України», що його готовано до друку, Липинський написав програмове «Вступне слово» (закінчене у квітні 1931 р.); це був його останній твір, і він появився в друку посмертно.

Але Липинський уже догоряв. Після грипи в березні 1931 р. він мав серцевий напад. Стан його здоров'я став настільки загрозливим, що 6 червня брат і донька, викликані з Волині, перевезли його до санаторії «Вінервальд» у Перніці, коло Відня. Він не втрачав повної свідомости до останнього дня. Прийнявши причастя та останнє єлеопомазання, Вячеслав Липинський помер 14 червня 1931 року. Під час своєї хвороби Липинський боявся, що його можуть у стані каталепсії поховати живцем. Тому, згідно з волею покійного, йому зроблено посмертний прокол серця. Родина перевезла його тіло на Волинь. Він похоронений у своєму рідному селі Затурцях.

ІСТОРІЯ

В центрі історичних дослідів Липинського стояла козацька революція середини XVII століття. Польська історіографія звичайно добачала у Хмельниччині тільки руїнницький бунт черні; російська історіографія — підготову до «возз'єднання» України з Московським царством; українська народницька історіографія XIX віку — стихійне змагання селянсько-козацьких мас до справедливого суспільного устрою. Цим трьом традиційним концепціям Липинський протиставив новий погляд на Хмельниччину, як на процес будування української державности. Основна історична монографія Липинського, «Україна на переломі», присвячена кінцевому періодові діяльности Б. Хмельницького, коли він з речника козацького автономізму в межах Речі Посполитої виріс на суверена самостійної держави Війська Запорозького.

На думку Липинського, відродження української державности в XVII віці обумовлювалося наступними чинниками: об'єднання всіх верств українського суспільства довкола козацького ядра, яке в ході визвольної війни втягнуло у свої ряди найактивніші елементи інших станів — селянства, міщанства і шляхти; численна участь у козацькій провідній верстві виходнів з старого руського шляхетства, чому свідомо сприяла політика Б. Хмельницького і що в рішальний спосіб спричинилося до укультурнення козаччини; загнуздання півкочового, добичницького низового козацтва силами козацтва осілого, городового; перемога старшинсько-дрібношляхетського козацького землеволодіння і зв'язаного з ним хуторського інтенсивного хлі-

боробства над екстенсивним, колоніяльно-паразитарним господарством польських маґнатських лятифундій; освячення визвольної війни духовним авторитетом православної церкви.

З особливою увагою досліджував Липинський перетворення гетьманського уряду з суто військової установи в територіяльну владу монархічного характеру, з виразним нахилом до спадковости. Проте гетьманська влада часів Хмельницького, хоч і авторитарна, не була деспотичною: її обмежували права й вольності лицарського козацького стану, який колективно брав участь в управлінні державою і члени якого користувалися особистою свободою; також міста мали своє самоврядування, а церква та духовний стан займали в державі забезпечену незалежну позицію. Таким чином суспільно-політичний устрій тодішньої України засадниче відрізнявся як від польської анархічної шляхетської демократії, так і від московського східнього деспотизму, де все населення від верхів до низів уважалося за рабів царя.

Липинський інтерпретував Переяславський договір 1654 р. не як акт «возз'єднання», але як міжнародній союз (хоч договірні сторони не були формально рівнорядні), що його гетьманський уряд заключив в ім'я українських державних інтересів. Хмельницький сподівався, що під прикриттям союзу з Московщиною вдасться остаточно оформити відрив України від Польщі і підготовити прилучення до держави Війська Запорозького тих «руських земель», які ще перебували під польським пануванням: Галичини, Волині, Полісся, південної Білорусії. Одночасно Хмельницький рішуче придушував спроби Москви втручатись у внутрішні українські справи і намагався забезпечити собі дипломатичну свободу рухів контактами з Туреччиною та Кримом і в першу чергу — з бльоком протестантських держав: Семигородом, Пруссією, Швецією. Липинський уважав гетьмана Хмельницького за основоположника модерної української закордонної політики.

Сильна сторона Липинського, як історика, лежить передусім у соціологічній аналізі; але він мав теж повне зрозуміння для творчої ролі великих одиниць. Один з провідних мотивів «України на переломі» — звеличення генія Б. Хмельницького, як вождя національної революції та державного мужа. Липинський прославляв і вірних співробітників великого гетьмана в ділі державного будівництва. Зокрема він присвятив гарну студію, включену у збірник „Z dziejów Ukrainy", полковникові Станиславові Михайлові Кричевському, героїчному оборонцеві Києва в 1649 р.

Історичні праці Липинського, блискучі з стилістичного погляду і повні оригінальних думок та сміливих узагальнень, започаткували в українській історіографії нову «державницьку школу», що за її представників можна вважати С. Томашівського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Б. Крупницького, В. Кучабського. Також на Радянській Україні вплив Липинського позначився в 20-их рр. у писаннях М. Слабченка, О. Оглоблина, Л. Окіншевича, М. Петровського та інших.

ДОКТРИНА

Вихідною точкою для Липинського, як політичного мислителя, були його роздуми над причинами упадку української державности 1917-20 рр. і над шляхами до її можливого відродження в майбутньому. Однак ці практичні питання він ставив на фундамент широко розгорненої теоретичної доктрини, що має універсальне значення. Липинський перебував під впливом ряду сучасних західніх, головно французьких, соціологів та політичних мислителів, як Ж. Сорель, В. Парето, Ґ. Лебон, Ш. Моррас, Р. Міхельс. Але він використовував їхні ідеї цілком свобідно, редаґуючи їх у світлі східньоевропейського, зокрема українського, досвіду. Головний політичний трактат Липинського, «Листи до братів-хліборобів», не має систематичної наукової форми. Але думки, висловлені в цій книзі, укладаються в стрункe історіософічне, соціологічне та політичне вчення, яке в розвитку новітньої української суспільної мисли творить унікальне явище.

В центрі теоретичних зацікавлень Липинського стояла соціологія держави та політики. На його думку, держави постають шляхом завоювання, яке може бути або «зовнішнє», або «внутрішнє»; перше маємо в тому випадку, коли завойовники-організатори нової держави прийшли ззовні, а друге — коли завойовники виділилися з місцевого населення. Всім державам, без уваги на форму устрою, притаманне існування влади та провідної верстви, як носія влади. Провідну верству Липинський називає також «аристократією»; це поняття він не обмежує тільки старою родовою аристократією у звичайному значенні цього слова, але поширює його на всі кожночасно панівні групи. Липинський бачить у суспільстві наявність трьох джерел влади: сила мілітарна, економічна та інтелектуальна. Цим трьом джерелам влади відповідають три основні типи соціяльної антропології: «войовники», «продуценти» та «інтеліґенти». А втім між цими трьома типами можливі теж комбінації, при чому Липинський був схильний приписувати особливі державнотворчі якості типові «войовників-продуцентів». Інтеліґенція, ділянкою якої є культурна та ідеологічна творчість, на думку Липинського, мало придатна для того, щоб бути носієм державної влади, бо вона не має прямої контролі над засобами матеріяльної (військової та господарської) сили. Натомість інтеліґенція може виконати важливу і відповідальну допоміжну функцію тим, що вона раціонально усвідомлює і висловлює діючі в суспільстві стихійні, підсвідомі прямування.

Найориґінальнішим вкладом Липинського в політичну науку слід уважати його типологію форм державного устрою. Ця клясифікація спирається на аналізу стосунків між «провідною верствою» і «народом». Згідно з цією схемою, існують три основні типи державного устрою: «клясократія», «демократія», «охлократія». Ці типи понадчасові, себто вони виринають у різні епохи, на різних щаблях економічного розвитку і серед різних культурних кіл. З теоретичної

точки погляду згадані три устроєві типи цілком рівнорядні. Проте Липинський не скривав, що його особисті симпатії лежать по боці клясократії. Для правильного розуміння концепції Липинського необхідно мати на увазі, що його термінологія не завжди покривається з загальноприйнятою. Напр., Англію звичайно розглядають як демократичну країну, але в Липинського вона служить за зразок клясократії. Під поняттям «кляси» Липинський розуміє всіх, що об'єднані виконуванням однієї спільної функції, без уваги на ієрархічний щабель, який вони займають. Напр., до «промислової кляси» належать однаково робітники, технічний персонал і «капітани індустрії». Ясно, що в середині однієї кляси часто трапляються конфлікти між «верхами» й «низами», як от конфлікти між великими землевласниками й селянами в середині «хліборобської кляси» або конфлікти між робітниками й підприємцями в середині «промислової кляси». Проте Липинський уважав, що моменти, які об'єднують клясу, звичайно сильніші від тих, які її роз'єднують.

Устрій клясократії відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В цій системі громадянство наділене свободою економічної та культурної самодіяльности, але ця свобода дисциплінована авторитетом сильної і стабільної державної влади. Суспільство клясово диференційоване, при чому органи клясового самоуправління користуються автономією у своїх власних сферах; зверхні групи всіх кляс входять до загальнонаціональної провідної верстви. Основний стрижень клясократичної провідної верстви становлять люди породи «войовників-продуцентів». В минулому це були звичайно хлібороби, типу римських патриціїв, англійської джентрі чи українського городового козацтва. Але Липинський допускав, що в модерних умовах цю функцію може виконувати теж робітничо-індустріяльна аристократія, що, напр., в Англії зорганізована у професійних спілках. Клясократичний устрій допускає свободу критики та опозиції, навіть вимагає її. Але наявність опозиції не приводить до революційних зламів, бо опозиція діє в рамах традиційного правопорядку, який виховує її в дусі політичного реалізму та відповідальности. Найздібніші виходні з соціяльних низів асимілюються з національною аристократією, забезпечуючи цим її постійне відмолоджування. Спадкова й конституційна монархія, що символізує тяглість і понадклясовий характер державної влади, найбільше співзвучна клясократії. Проте Липинський не заперечував наявности клясократичних рис теж у деяких республіках, напр., в античному Римі або в США раннього періоду.

Щодо демократії, то її характеризує порушення рівноваги між владою і свободою на користь останньої. Необмежений демократичний індивідуалізм підкопує в суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Господарська та інтелектуальна самодіяльність набирає хаотичних форм. Державна влада при демократії стає знаряддям приватних інтересів. Влада фактично спочиває в руках продуцентів-не-

войовників (багатіїв-плутократів), але вони залюбки вживають, як ширми, найманих професійних політиків з-поміж інтеліґенції. Роздрібнення партій позбавляє їх почуття політичної відповідальности. Історичні приклади демократії в розумінні Липинського: атенська й римська республіки доби занепаду, Франція третьої республіки, польська шляхетська Річ Посполита, російська керенщина та її українські відповідники.

Врешті охлократія означає абсолютистичне панування войовників-непродуцентів, з повним придушенням свободи та самодіяльности громадянства. В минулому охлократична аристократія часто складалася з кочовиків, а в модерні часи — з деклясованих, номадизуючих елементів, що постають на соціяльних периферіях індустріяльної цивілізації. Охлократична провідна верства зорганізована як монолітний військово-бюрократичний «орден», «преторіянська ґвардія», «яничари» чи як новітня «монопартія»; систему очолює деспотичний монарх-самодержавець або вождь-диктатор. В цьому устрої нема місця на леґальну опозицію, а громадянство перетворене на пасивну, аморфну юрбу. (Юрба — по-грецьки «охлос»; охлократія — це не панування юрби, чого, на думку Липинського, ніколи не буває, а панування над юрбою). Для цієї системи характеристичний нахил до теократизму, себто до скупчення політичної й духовної влади в одних руках: голова держави є одночасно і головою церкви, а в новіші часи — пророком і непомильним інтерпретатором тієї чи іншої офіційної ідеологічної доктрини. Господарське життя при охлократії завжди бюрократично реґляментоване і в більшій чи меншій мірі удержавлене. Липинський зараховував до охлократичного типу старі орієнтальні деспотії, европейський «просвічений абсолютизм» XVIII стол., революційні диктатури (напр., панування якобінців у Франції), всі режими цезаристично-бонапартистського характеру і, очевидно, модерний фашизм і більшовизм. У Східній Европі головним представником охлократії була і є Росія — як у своїй царській, так і в радянській фазі.

Ці три устроєві типи чергуються за певною послідовністю: ослаблена надмірним розвитком матеріяльного добробуту, клясократія вироджується в демократію, що її гробокопом стає охлократія, в боротьбі проти якої наново гартується клясократія. Проте Липинський не визнавав безумовного детермінізму в цьому історичному коловороті. Приділяючи велике місце об'єктивним закономірностям суспільного ставання, він одночасно завжди підкреслював вагу свобідної волі, яка своїми рішеннями спроможна скеровувати розвиток подій у нові річища.

Липинський визнавав наявність прогресивних фактів в історії, але він рішуче відкидав ідею автоматичного прогресу: кожне поступове досягнення людства мусить бути окуплене гірким трудом та жертвами і виборене зусиллями розуму й волі. Тому і здобутки прогресу, зокрема в царині суспільної організації та державного будівництва,

ніколи не є остаточні; вони повсякчасно загрожені розкладовими тенденціями, і їх треба раз-у-раз відстоювати та наново закріплювати. Липинський заперечував, як блюзнірську утопію, думку про «земний рай», себто про досконалу організацію суспільства, що при ній була б забезпечена тривала соціяльна гармонія і де раз назавжди зникли б несправедливості, противенства ідей та інтересів і міжгрупові антагонізми. Липинський не раз перестерігав, що також майбутня самостійна українська держава не може бути «земним раєм».

Липинський багато роздумував над ролею релігії в громадському житті і над проблемою взаємин між державою та церквою. З погляду своєї клясократичної концепції він оцінював негативно як підпорядкування церкви авторитетові політичної влади («цезаропапізм»), так і змагання духовенства до політичного проводу (клерикалізм). За своєю соціяльною природою священики творять частину інтеліґенції і тим самим поділяють недоліки, притаманні цій верстві. Найкращі взаємини між державою й церквою існують тоді, коли кожна з них автономна у своїй сфері і коли одночасно є наявною координація та взаємодопомога. Значення релігії не може бути зредуковане до утилітарних суспільних цілей; проте тільки релігія спроможна наснажувати громадянство духом самопосвяти та ідеалістичного пориву, що творить моральний клімат, необхідний для державного будівництва. Модерні раціоналістичні, псевдонаукові підмінки релігії не можуть виконати цього завдання; тому тенденцію до повної секуляризації суспільства треба оцінювати як симптом розкладу. Релігійний мотив пронизує мислення Липинського: найвище покликання людської діяльности він бачив у тому, щоб у житті народів реалізувати, наскільки це дозволяє наша недосконала і гріховна природа, вічну Божу істину.

ПРОГРАМА

На підвалинах своєї теоретичної доктрини Липинський будує структуру конкретної української політичної програми. При цьому центральною для нього є проблема державности і влади. Згідно з його найглибшим переконанням, без власної держави Україна залишиться навіки засудженою на злиденну веґетацію на грані між національним буттям і небуттям. Звідси моральний імператив державництва. Але українці мусять пам'ятати, що власної держави їм ніхто не подарує — ні ласка сильних світу цього, ні автоматизм суспільних процесів; вона мусить бути виборена ними самими. Беручи на увагу всі зовнішні та внутрішні перешкоди, які стоять на шляху до українського державного самоздійснення, треба здавати собі справу з надзвичайної трудности цього завдання, яке вимагатиме не тільки довшого часу та затяжних підготовчих заходів, але в першу чергу також переродження самого українського суспільства. Бо при своєму

теперішньому стані Україна не тільки поневолена, окупована, але й «бездержавна», себто внутрішньо недозріла до самостійного існування. Української нації в повному значенні цього слова власне ще нема: є тільки матеріял, що з нього може постати нація. Тому державницька політична дія мусить бути цілеспрямована передусім на переборювання внутрішніх органічних слабостей українства. Липинський дотримувався засади, що «Бог створив народи здатними до оздоровлення». Звідси випливає примат внутрішньої політики над зовнішньою, «організації» над «орієнтацією».

Липинський гадав, що українську націю можна б найкраще сконсолідувати на базі «територіяльного патріотизму», себто шляхом пробудження почуття солідарности між усіма постійними мешканцями української землі, без уваги на їх соціяльну приналежність, віровизнання, етнічне походження і навіть соціяльно-культурну свідомість. Прикладом для України могла б під цим поглядом служити Америка, де на ґрунті територіяльного патріотизму та об'єднуючої політичної свідомости постала одна нація з різношерстої маси іміґрантів. І Україна теж мусить стати спільною батьківщиною всіх своїх громадян, а не тільки якоїсь однієї суспільної верстви (напр., самих «робітників і селян»), не тільки вірних однієї «національної» церкви і навіть не тільки «чистокровних» і «національно свідомих» українців. Липинський уважав, що проповідь соціяльно-клясової, конфесійної чи расової нетерпимости до інших співмешканців рідної землі є явищем глибоко руїнницьким, навіть коли воно одягається в найбільш «народолюбні» і «патріотичні» шати.

Досвід історії вчить, що перемагають тільки ті революції, до яких прилучається частина «старих панів». Тому передумовою успіху українських визвольних змагань є поворот до українства — якщо не в цілости, то принаймні у великій частині — традиційних горішніх соціяльних шарів, які до 1917 р. стояли на ґрунті російської або польської національно-культурної та політично-державної свідомости. Але для такої реасиміляції необхідно, щоб внутрішня природа українського національного руху змінилася настільки, щоб він цих «старих панів» від себе не відштовхував, як це було досі, але по змозі приваблював. Носіями українського визвольного руху мусять стати не тільки, як це переважно було в XIX стол., непродукуючі та пацифістичні інтеліґенти (літератори, науковці, вчителі, журналісти тощо), але, без виключення останніх, також організатори хліборобства, індустрії та військовости, себто ті суспільні сили, що скрізь і завжди творять кістяк держави. Українство мусить знайти свій організаційний вияв не так у політичних партіях, як передусім в органічних клясових (професійних) об'єднаннях, що при їх допомозі можна буде перебороти соціяльну розпорошеність і тим самим політичну безсилість українських людей.

Кожна реальна нація мусить бути соціяльно диференційована і охоплювати як прогресивні, так і консервативні елементи. Народи,

що не вміють витворити власних «панів», себто власної провідної верстви, засуджені на те, щоб навіки коритися панам чужим. Ті, які хотіли б утотожнювати українство з самими тільки «народніми масами» або тільки з прогресивними та соціяльно-революційними тенденціями, фактично спричиняються до того, щоб реальна українська нація ніколи не відродилася; бо вони заганяють консервативні, отже якраз найбільш освічені, політично найбільш досвідчені і до державної роботи найбільш здатні, верхні соціяльні шари місцевого громадянства в російський або польський табір. Всупереч поширеним серед нашої громадськости поглядам, Липинський бачив недотягнення українського національного відродження не так у недостатній свідомості мас, як радше у кволості соціяльно-політичних та інтелектуальних верхів. Тому потрібне відродження рідного консерватизму, що його хронічний недорозвій був віддавна Ахілловою п'ятою українства. Під консерватизмом не слід розуміти змагання до реставрації старих, віджилих форм суспільного устрою (напр., того соціяльного ладу, що існував на наших землях перед 1917 р.), і не прив'язання до декоративних, бутафорійних рис національної традиції («шлики та шаравари»). Радше йдеться про утвердження в середині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, раціональної та відповідальної думки, які були б здатні стати в майбутньому носіями української державної влади, приборкуючи та скеровуючи в конструктивне річище вибухові енергії рідних бунтарів. Ці два відвічні в нашій історії типи, типи державника й бунтаря, Липинський символізує у постатях двох біблійних братів, Яфета і Хама.

Липинський надавав велетенського значення проблемі правильних форм і метод політичної організації. На його думку, ані демократична, ані охлократична система не відповідають вимогам українського державного будівництва. Безголова «революційна демократія» спроможна тільки до ролі опозиційного ферменту супроти російської або польської державної влади на Україні; зате до панування вона органічно не здатна. У свою чергу охлократична метода веде на Україні, протилежно до Росії з її азійськими політичними традиціями, до поглиблення внутрішнього розбиття. Українські «ліві» охлократи-комуністи здатні правити своєю країною тільки як ставленики Москви; тому державність УРСР є фікцією. Але те саме стосується і «правих» охлократів-націоналістів, які своїм фанатизмом тільки примітивізують і хаотизують українське громадське життя, провокуючи братовбивчі усобиці між різними кандидатами на посаду національного вождя-диктатора. На націоналістичний рух, що в 20-их рр. ставив щойно перші кроки і свого ідеолога знайшов в особі Д. Донцова, Липинський дивився як на носія інтелектуального й морального здичавіння.

Правильний шлях для України — це, згідно з думкою Липинського, метода клясократії. Для цього необхідна консолідація міцних кля-

Софія Зарицька, що її дві репродукції подаємо на цій сторінці, — маляр своєрідної техніки, тематично в її творчості переважають жіночі постаті; живе постійно в Парижі, виставляє з 1929 р. в салюні «Незалежних» і в «Осінньому».

Вгорі: «Материнство»; праворуч: «Дівчата з пташкою».

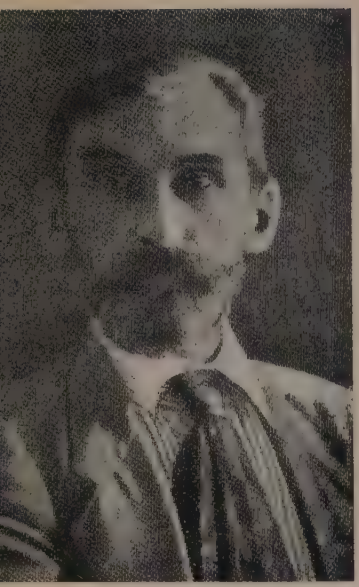

Микола Скрипник
(До статті О. Семененка, стор. 91)

Вячеслав Липинський
(До статті І. Лисяка-Рудницького, стор. 74)

сових — хліборобських, робітничо-промислових, інтеліґентських тощо — об'єднань на територіяльній базі. Кристалізаційним пунктом для цього процесу суспільної інтеґрації повинна послужити установа спадкової і правової «трудової» монархії. Липинський ніколи не славословив гетьманського режиму 1918 року. Але, зважаючи, що попри недоліки цього періоду, новітня гетьманщина була відродженням української державности в традиційній формі, він хотів прив'язувати також майбутній розвиток вітчизняного монархізму й консерватизму до цієї вихідної точки. З цього випливало визнання леґітимних прав роду Скоропадських. Як відомо, Липинський перед смертю ще встиг зревізувати свою програму в цьому пункті.

В питаннях зовнішньої політики Липинський дотримувався погляду, що найбільшу загрозу являє собою для України така ситуація, коли вона стає тереном суперництва російського та польського імперіялізмів, при чому ця боротьба ведеться таки українськими руками. Такий стан заіснував у другій половині XVII стол., під час т. зв. Руїни, і знову в 1920 році. Тому він відкидав, як нераціональну, «петлюрівську» концепцію української зовнішньої політики, себто ідею боротьби проти Росії в оперті на Польщу, ціною відступлення останній західньоукраїнських земель. Це неминуче веде до поглиблення внутрішньої української громадянської війни і до остаточного поділу України між Росією та Польщею, що мало місце в Андрусівському договорі 1667 р. і в Ризькому договорі 1921 року. Оскільки західні, галицько-волинські землі органічно найбільш «европейська» частина України, їхня політична приналежність до України є абсолютною передумовою для всякої серйозної розгри з Москвою. Липинський був переконаний, що культурно-національні (етнічні, мовні, релігійні) відмінности між українським і російським народами не настільки радикальні й непримиренні, щоб можна було змобілізувати українські маси проти Москви під гаслами націоналістичної виключности та расової зненависти. Окремішність України від Росії полягає в першу чергу в інших традиціях політично-державної організації, які в Росії є азійськими, охлократичними, а в Україні — европейськими, клясократичними. Щойно створення власної держави уможливить завершення процесу національної диференціяції українства від російщини. Майбутня самостійна Україна повинна шукати шляхів для мирних і добросусідських стосунків з побільшовицькою Росією, як, очевидно, теж з Білорусією («союз трьох Русей»). Вільно передбачати, що побільшовицька Росія, потрясена до самих основ падінням комуністичного режиму, може бути схильна визнати в Україні рівнорядного партнера.

Історичну місію України Липинський бачив у тому, щоб на цій прекрасній і багатій землі, серед сповненого вітальних сил народу створити органічну синтезу західніх, европейських та східніх, гелленістично-візантійських культурних первнів. Корені української ду-

хової культури, яка в усіх народів визначається передусім релігійними традиціями, є виразно східні, візантійські. (Гідне уваги, що Липинський, сам віруючий римо-католик, завжди визнавав, що в українському церковному житті примат належить з права східньому благочестю, і навіть перспективи унії він оцінював досить скептично, вважаючи її за регіональне галицьке явище). Натомість традиції українського державного устрою пов'язані з Окцидентом. Напр., не було випадком, що, не зважаючи на тісні контакти Київської Руси з Візантією, в ній ніяк не защепився візантійський цезаропапізм, який згодом знайшов такий сприятливий ґрунт у Московщині. Можна довести, що українські державні формації різних епох (Галицько-Волинське королівство, велике князівство Литовське, Гетьманщина) своїм устроєм завжди відповідали, принайменше в потенції, устроєві європейських країн того часу. Гармонійна сполука східніх і західніх культурних первнів — дуже трудне завдання, особливо коли додати до цього ще загрожене географічне положення України. Тому досі Україна ні разу не зуміла у своїй історії повністю виконати це завдання, хоч наближалася до його здійснення двічі, вперше в середньовіччі, а вдруге — в XVII столітті. Реалізацією цього свого великого посланництва Україна започаткувала б нову, кращу історичну епоху на Сході Европи і забезпечила б щасливіше, більше згідне з Божою волею життя не тільки для себе самої, але і для всіх сусідніх народів. Цю ідею Липинський називав «українським месіянізмом».

ОЛЕКСАНДЕР СЕМЕНЕНКО:

НАРКОМЮСТ СКРИПНИК

Матеріяли до біографії

Микола Скрипник народився в 1872 році в селі Ясиноватому на Катеринославщині. Його батько служив то телеграфістом, то помічником начальника станції на різних маленьких залізничних станціях, і дитинство Скрипника минало серед просторів українського степу, в околицях Дінця. Він розвивався самотою. Як він казав, вихідним пунктом його розвитку було вивчення української літератури та історії України. На юнака впливали родинні перекази про прадідів-запорожців, особливо про одного з них, що його польські шляхтичі посадили на палю за участь у повстанні Залізняка і Гонти в XVIII столітті. На Скрипника-юнака мали великий вплив також вірші Шевченка.

У своїй автобіографії Скрипник підкреслював, що шлях його розвитку відрізнявся від розвитку російських інтеліґентів-революціонерів. Перші зв'язки він мав з українськими радикалами в Галичині, від яких він діставав і нелеґальну літературу. Перехід до марксизму, як признавався Скрипник, був для нього дуже важкий. Навіть прочитавши Зібера, Рікардо, Маркса і статті Кавтського, він ще не став марксистом і відчув себе ним щойно тоді, коли до його рук попав галицький переклад «Ерфуртської програми». За члена російської соціял-демократичної партії він вважав себе з 1897 року.

Далі йдуть довгі роки виключно партійної роботи в різних місцях російської імперії. На Україні перед революцією Скрипник був у 1905 році, на партійній роботі в Одесі, і тоді його партійна кличка була «Щур» і «Щенський». В 1917 році він брав активну участь в організації жовтневого перевороту як член більшовицького військово-революційного комітету. В 1918 році був близьким співробітником Дзержинського як член колеґії ВЧК в Москві на Луб'янці.

На Україну вирядив Скрипника з спеціяльним завданням сам Ленін. Тут, поруч інших обов'язків, з 1922 до 1927 року Скрипник був народнім комісаром юстиції. В літературі про Скрипника цей період його життя найменше відомий, отож варто згадати деякі фраґменти, які стосуються згаданих років.

*

Портрети Скрипника були добре відомі. Вони довгий час належали до незмінної радянської портретної ґалерії. Цей вождь був не зовсім подібний до інших. Він носив білі комірці та краватку і не вдягався у френч і шкіряну куртку, які були обов'язковою уніформою майже для всіх — від Косіора до голови райвиконкому. Вуса і борода теж були відомі, як специфічно скрипниківські. В цей час, на початку двадцятих років, Христіян Раковський уже давно поголив свою випещену бороду, з якою він вийшов із яської тюрми. Раковський зрікся, заради пролетарської дійсности, елеґантности тих часів, коли він у Парижі вивчав ресторани Великих Бульварів і теорію марксизму. І Олександер Шумський уже зголив свою бороду. Тільки Скрипник не мінявся. Уже не молодий, він серед совєтських персонажів був по-своєму мальовничий, особливо, коли, бувало, їхав санками з наркомату юстиції, ховаючи трохи посивілу бороду в бобри дорогої шуби. А з-під боброві шапки, з-під мефістофелівських кошлатих брів — завжди суворий, гострий погляд. До революції такі шапки любили носити актори, адвокати і рабини.

Говорив Скрипник небагато, голосом уривчастим і хрипким, дуже багато курив, і, виходячи крізь його прокурені вуса, навіть звичайні слова звучали як декрет. Про упертість Скрипника ходили анекдоти. Дехто неделікатно називав цю рису його вдачі самодурством. В усякому разі було досить підстав уважати Скрипника за «залізного більшовика», якщо вживати терміну, дуже модного за тих часів.

Авторитетові цього худорлявого партійця помагав і той відомий факт, що Скрипник разом з Леніном робив переворот у жовтні 1917 року. Джон Рід, американський журналіст, який написав книжку про «десять днів, що потрясли світом», згадує Скрипника в Смольному інституті серед головних дійових осіб (про Сталіна Джон Рід не згадав).

*

Народній комісаріят юстиції містився на Садово-Куликівській вулиці в Нагірному районі Харкова. Будинок колись належав власникові парового млина Молдавському. Це був житловий будинок з чотирма поверхами квартир; він був тісний для комісаріяту, але в той час тіснота була звичайним для радянських установ явищем.

В комісаріяті працювали багато. Свіжо видані (в 1922 році) кодекси давали надію на відновлення правового порядку. В самому наркоматі, поруч з молодими комуністами, що почали свою кар'єру в революційних трибуналах часів воєнного комунізму, працювали також люди з старою університетською освітою. Комуніст М. О. Рейхель, заступник Скрипника, мав дореволюційну юридичну освіту. Безпартійні професори були консультантами наркомату юстиції; навіть серед прокурорів наркомюсту було два безпартійних юристи. Незабаром

цей стан змінився через поступове зміцнення комуністичних кадрів і партійного впливу; але на початку двадцятих років і безпартійні працівники юстиції, і деякі комуністи думали, що заміна ЧК на ҐПУ означає справді запровадження законности. Через вищу школу і через відновлену адвокатуру ще втримувано зв'язок з тим правовим порядком, що існував до революції. В Інституті народнього господарства ще читали лекції старі професори (талановитий цивіліст В. М. Ґордон, криміналіст Ол. Дм. Кисельов), у харківській адвокатурі працювали Н. Н. Познанський, заступник голови другої Державної думи, Н. А. Воронецький, кол. редактор газети «Утро» за її ліберальної доби, Б. П. Куликов, у минулому прогресивний громадський діяч. В київській адвокатурі ще працювали старі адвокати Бабат, Ратнер, Пухтинський, в одеській — Цвілінґ і інші.

На тлі цієї лібералізації судового життя, яка була запроваджена і в інших союзних республіках, впадало в око одно важливе явище. Наркомюст залишив на провідних посадах судової системи і прокуратури здебільшого старих трибуналістів і чекістів — людей низької культури, але жорстоких виконавців волі партії за часів військового комунізму. Головою столичного харківського губсуду був чекіст і трибуналіст — колишній матрос Танцура, членами губсуду — трибуналісти Зуб, Сичов, Кара. Про таких людей було відомо багато з їхньої практики в трибуналах. Про Зуба розповідали, як він сам возив на розстріл і виконував вироки над засудженими на Кирило-Методіївському цвинтарі (згодом цей цвинтар був перетворений на парк).

В системі наркомату Скрипника працювали також виходні з інших партій, але ніякої провідної ролі вони не грали. Відомий Юрко Мазуренко був невиразним членом колеґії наркомюсту, мовчазний боротьбіст Лебединець був один час нікому невідомим головою верховного суду УРСР. Лебединець пережив Скрипника не на довго — його розстріляли разом з іншими після вбивства Кірова на підставі так званого вироку Ульріха в грудні 1934 року.

Роля Лебединця у верховному суді була декоративна. Головою кримінально-касаційної колеґії у ньому працював Романов; він впливав істотніше на напрям роботи кримінальних судів усієї України. Одного прекрасного дня Романов зник. Серед судових робітників стало відомо, що Романов брав участь у злочинній групі, яка здійснила пограбування крамниці «Азриба» в центрі міста, на площі Тевелева. Про моральний рівень суддів того часу населення довідалося в 1925 році.

Тоді наркомюст наказав організувати великий процес у показовому порядку, і на засіданнях під час цього процесу Скрипник появлявся разом з головою ҐПУ Балицьким. Це була голосна справа харківських суддів, і верховний суд УРСР розглядав її в приміщенні харківського цирку (кол. Грікке) на протязі трьох місяців. Більша частина народніх суддів Харкова була притягнена до відповідальности

за хабарництво і неправосудні вироки. Разом з хабародавцями і посередниками на лаві підсудних було понад сорок осіб.

В цей період радянська юстиція за хабарництво в господарських і торговельних організаціях карала розстрілом. Вирок верховного суду (головував Маліцький) був несподівано м'який: нікого з хабарників не розстріляно. Партія, яка поставила на пости суддів цих п'яниць і пройдисвітів, лагідно засудила злочинних партійців, серед яких було чимало учасників громадянської війни.

Партійну основу правосуддя в статтях наркома юстиції Скрипника можна було розкрити навіть ясніше, ніж у статтях керівників радянської юстиції в Москві, Стучки і Курського. У статті «П'ятиріччя ЧК на Вкраїні» («Коммунист» з 11 лютого 1923 р.) Скрипник писав:

«І це найбільше треба сказати тепер, коли деякі, дуже численні, буржуазні і дрібнобуржуазні елементи в країні мріють про те, що наша лінія революційної законности, лінія, яку ми здійснюємо при НЕП-і, визначає, ніби ми зреклися тих методів, що прикладали за попереднього періоду. Та ба, даремні їхні мрії. Пролетарська диктатура ніколи не відмовляється боронити робітничо-селянську владу всіма методами, а в тім і надзвичайними, хоча вона й зуміє знайти для цих методів боротьби інші, нові форми... Намість ЧК стало ҐПУ, апарат політичного розшуку і дізнання, з його новими, вточненими і поліпшеними методами. Була адміністративна розправа ЧК й відбувалася вона поза додержуванням формальностей — тепер ми розсуджуємо справи через судовий розгляд... Але ті самі завдання лишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття заполонює наші душі — ті самі методи боротьби маємо перед собою... Влада незмінно держатиме в своїх руках знаряддя, що йому давніше правдою служила ЧК, що йому тепер мусить послуговувати революційний, пролетарський суд».

Минуло ще п'ять років, і Скрипник знову повертається до тези, що нові, законні форми тільки прикривають нещадну боротьбу проти всіх, хто не підкоряється волі партії. Коли читаємо у Скрипника про ҐПУ як про перелицьовану ЧК, треба пам'ятати, що ҐПУ підготовляло і судило (на підставі постанов колегії ҐПУ або вироків «чрезвичайной сессии» губсуду, що складалася з трьох чекістів) переважну більшість важливіших справ того часу. Крім політичних справ, в компетенції ҐПУ була вся господарська і службова діяльність людей. Для останньої категорії справ існували численні розгалуження апарату економвідділу ҐПУ. Кожний, хто замислювався над статтями наркома, бачив, як мало залишалося місця для так званої революційної законности.

В статті «Десять років ЧК-ҐПУ» («Коммунист», ч. 296 з 28 грудня 1927 року) Скрипник зазначив:

«Реорганізація ЧК у ҐПУ не означає обмеження тої боротьби (перед цим автор говорив про необмежену ніякими законами боротьбу — С. О.), то є лише використання для боротьби з буржуазією звичайних „законних" (іронічні лапки належать Скрипникові) метод... ЧК є

безпосередній орган комуністичної патрії... ЧК — виконавець політичної розправи з усіма тими, хто стоїть на шляху і перешкоджає комуністичній партії, протиставляє себе їй у політичній боротьбі проти всього того, що чуже, вороже, що тягнеться до влади, гадаючи скинути керівництво комуністичної партії...

«Я радий, що доля дозволила мені бути на трудній і важкій роботі в шерегах робітників ЧК. В другій половині 1918 року завідував я, як член колегії ВЧК, боротьбою з контрреволюцією, а з листопада 1919 року до квітня 1920 я був начальником окремого відділу Південно-східнього і Кавказького фронту... Працюю я завжди напружено, але не можу не зазначити, що темп роботи в ЧК був найнапруженіший, брав геть усі сили, виснажував дощенту, забирав усю людину... Найкращий і найяскравіший представник робітників ЧК був... тов. Дзержінський».

Варто звернути увагу на чітку і неприкриту формулу: ЧК-ҐПУ — це орган партії. Це завжди добре розуміли українські люди, особливо селяни з їхнім практичним розумом. Не всі партійці, не всі інтеліґенти, захоплені течією культурного розвитку, відчували цю холодну істину. Людина стилю Скрипника була свідома того, що означає конфлікт з комуністичною партією, і знала роботу ЧК і особливих (або, як він перекладав, окремих) відділів.

Минуло ще п'ять літ, і в 1933 році Скрипник уже сам стояв перед судом партії.

*

Серед справ, зв'язаних з іменем Скрипника, пригадую справу Аксариної.

В 1924 році, коли більшовицький режим на Україні міг уже почувати себе переможцем, в Харкові під час жовтневої демонстрації трапився незначний випадок. Біля готелю «Красная», який ще недавно звався «Метрополь», зупинилася група демонстрантів, чекаючи своєї черги просунутися трохи далі в напрямку до місця паради. Такі зупинки, довгі і бездіяльні, є річ марудна, і група робітників нудилася, не знаючи, як розважитися. На бальконі готелю (погода стояла добра) молоді демонстранти побачили добре вбраних пань, які з цікавістю дивилися на похід пролетаріяту. Робітники з колони пожартували на адресу буржуазних постатей, певно, не досить церемонно; інші робітники зареготали. Раптом одна з бальконних дам зареаґувала на жарти, до того незвично: вона скрутила дулю і показала її демонстрантам. Коли міліція складала протокол про цю подію, виявилося, що «дуледавцею» є дружина відомого антрепренера Аксарина, який у той час тримав антрепризу в Харківській опері і проживав у готелі «Красная».

Вся ця історія пішла б у небуття, коли б не довідався про неї наркомюст Скрипник. В дулі Аксариної Скрипник побачив щось глибоке. Чи не відчув нарком за цією дулею тисячі інших проявів непошани до комуністичної партії?

Наркомюст наказав прокуратурі судити Аксарину показовим судом. Аксарина сиділа в тюрмі, а в наркоматі юстиції юридична думка працювала над тим, як кваліфікувати злочин Аксариної. Нарком вважав, що Аксарина показала дулю не тим робітникам, що сміялися з неї, а всій пролетарській демонстрації, всій радянській владі. Хоч не було ніяких доказів, що Аксарина хотіла образити владу, наказ наркома треба було виконати. Але яку статтю прикласти? Новий кримінальний кодекс такого злочину не передбачав. Ухвалено судити Аксарину за аналогією. Це єдиний відомий мені випадок у судовій практиці, коли вжито аналогії: Аксарину притягнено до кримінальної відповідальности... за образу державного прапора.

Справу слухали в Червонозаводському театрі. Були гарячі промови прокурора Г. І. Волкова і оборонця Б. П. Куликова. Скрипник весь час сидів у льожі, багато курив і уважно стежив за ходом правосуддя. Аксарину засудили до тюремного ув'язнення.

Вульґарний жест дружини антрепренера коштував би їй при звичайному розгляді справи в народньому суді якихсь десять карбованців штрафу або тиждень примусової роботи. Її вчинок потонув би серед тисяч проявів сварливих людських характерів. Але вразливість і підзорливість наркомюста Скрипника, коли йшлося про верховну владу партії, наклали на аксаринський епізод зловісну печать. Від аксаринської, нібито дрібної справи простяглася похмура стежка, якою пішли десятки тисяч людей в «Сибір неісходимий» за анекдоту, за найменшу непошану до малих і великих партійних вождів. Тому і варто згадати про харківський, тоді ще прилюдний, суд у Червонозаводському театрі.

*

До справи про убивство Котовського Скрипник мав безпосередній стосунок, як особа, що очолювала тоді на Україні радянську юстицію і прокуратуру. В цьому випадку за допомогою судової процедури «оформлено» ліквідацію Котовського — організатора відомих кавалерійських рейдів.

Григорій Іванович Котовський до революції сидів в одеській тюрмі за кримінальні злочини. Його збройні грабунки відзначалися сміливістю і навіть трохи романтикою, але це були все таки грабунки. Через декілька місяців після революції Котовському пощастило вийти з тюрми. Під час боротьби України проти більшовиків Котовський зробив для більшовиків багато. Його відомий кінний корпус після закінчення воєнних дій стояв завжди напоготові в районі Бірзули. Це, власне, була не частина червоної армії, а військо Котовського. Його одного слухалися і шанували його бійці. Вся територія, де стояв корпус, була під безконтрольною владою Котовського, який не визнавав втручань московського і харківського урядів.

Сам Котовський був сміливий авантурник, жорстокий і свавільний, відомий необмеженим впливом на своїх вояків і через це непевний для Москви.

Вночі 6 серпня 1925 року, в радгоспі Чебанка (що фактично був маєтком Котовського) під Одесою якийсь Майоров убив Котовського. Про убивство було оголошено в газетах, був названий і вбивця. Можна було чекати жорстокої розправи над убивцею пролетарського полководця, контрреволюційної версії мотивів убивства і «обурення» народніх мас. Але справа пішла іншою дорогою. За оформлення правосуддя взялися ті органи, про які писав у своїх статтях Скрипник. Майорова тихенько судила «чрезсессия губсуда». Уже в назві можна відчути спорідненість з ЧК — «Чрезвычайной комиссией». «Чрезвычайной сессией» звалася в той час спеціяльна колегія з судовими функціями для секретного розгляду контрреволюційних справ, яка складалася з трьох чекістів; вона ніколи не засідала в будинку губсуду, а виносила свої вироки в кабінетах ҐПУ. Чрезсесія завжди розглядала справи без участи оборонця і цим не відрізнялася від подібних до неї, відомих органів розправи: колегії ЧК і колегії ҐПУ.

На цей раз, щоб надати справі сякого-такого характеру законности, для участи в справі був призначений одеський адвокат Г. Я. Сосін. Це був єдиний випадок участи адвоката в історії існування чрезсесій.

Цей Майоров виконував при Котовському якусь адміністративно-господарську роботу. Але з результатів закритого чекістського суду можна зробити висновок, що Майоров був чекістом при особі Котовського з спеціяльними завданнями. Пояснення Майорова, як розповідав потім його адвокат, були, хоч і романтичні, але туманні. Майоров нібито побачив свою дружину разом з Котовським вночі у садку. Не витримавши образи подружньої чести, він убив Котовського. Суд чекістів задовольнився цією версією і багато не розпитував. Задовольнився цією версією і наркомюст та генеральний прокурор Скрипник. Майорова засудили до позбавлення волі. Через дуже короткий час адвокат Сосін зустрів свого незвичайного клієнта на волі і в дуже доброму настрої.

*

В тему моїх спогадів не входить діяльність Скрипника в наркоматі освіти з 1927 року. Також не входить сюди оцінка ролі Скрипника у боротьбі за певний обсяг незалежности національних республік і окремих комуністичних партій в радянському комплексі. Ці речі не втрачають актуальности і сьогодні, коли ленінську стратегію в національному питанні запроваджують у ґльобальному маштабі.

Скрипник згадував про те, як Ленін вирядив його на Україну: «В усякому разі прощальні слова Ілья̈ча були про те, щоб я свідомо перегинав і загострював у боротьбі з великодержавним російським шовінізмом українське національне питання, ставлячи його за одну із сил розвитку пролетарської революції на Україні».

Разом з Леніном Скрипник розумів, що Українська Центральна Рада «мала перспективи стати на чолі всеросійської контрреволюції (читай: демократичного спортиву — О. С.) на ґрунті національного питання». Так само Скрипник разом з Леніном реально оцінював скликаний Центральною Радою з'їзд народів, який за словами Скрипника показав, «що вона (Центральна Рада — О. С.) свідомо хоче стати всеросійським організаційним центром контрреволюційних сил, спрямованих проти пролетарської революції на ґрунті національного питання» («Вісті ВУЦВК» з 20 грудня 1925 року).

Ще немає достатніх матеріялів, щоб відповісти на питання, як глибоко розвинувся в Скрипнику конфлікт між комуністом-більшовиком і українською основою його індивідуальности. Провадити ленінську стратегію довелося йому не в стінах кабінету, а серед того народу, де він виріс, зформувався і до якого належав. Українська дійсність двадцятих років, спротив усіх національних сил цій ленінській стратегії не могли не впливати на ленінського емісара — Миколу Скрипника.

*

Про сім'ю Скрипника знали мало. Перша дружина Скрипника, Марія Миколаївна Скрипник, більшовичка з 1906 року, була секретаркою Леніна в совнаркомі в 1917-1918 роках. У Харкові вона була короткий час десь у 1923 році і знову повернулася до Москви. Це була жінка років 48-50, з м'якими рисами обличчя, з спокійними рухами і стриманим голосом. Одягнена скромно, вона своїми манерами нагадувала тих представниць інтеліґенції, яких у російській імперії найбільше можна було зустріти серед акушерок і вчительок.

В літературі за кордоном ім'я М. Н. Скрипник згадувано в зв'язку з так званими Сіссенівськими документами, які доводять факт одержання Леніном грошей від німецького уряду. На листі полк. Бауера до Леніна є нотатка, підписана: «М. Скрипник». Цей підпис викликав сумнів у д-ра П. Феденка, бо в ті місяці 1918 року Скрипника Миколи в Москві не було. Д. Ф. Соловей подав дані про декрет, яким Марію Скрипник призначено до совнаркому, і висловив слушний здогад, що нотатку на документі зробила Скрипник Марія. На мою думку, цю нотатку писала Марія Скрипник, виконуючи розпорядження Леніна. Сталося так, що дружина Скрипника задокументувала для майбутнього доказ того, що Ленін одержував гроші від німецького уряду.

*

Уже в перші роки роботи Скрипника в наркоматі юстиції почали згадувати у зв'язку з його іменем його секретарку, молоду і жваву жінку на ім'я Раїса Леонідівна Петрова. Поза очі її більше називали Раїчкою — з тим відтінком легкої іронії і прихованої неприязні, що їх завжди викликають занадто впливові секретарки при могутніх лю-

дях. Молода секретарка наркома мала той рівень освіти, який діставали дочки середньо-буржуазного прошарку в гімназіях. Раїчка, років на тридцять молодша від свого наркома, була дуже енергійна, рухлива і балакуча. Невисока на зріст, але пропорційно збудована, вона була принадною жінкою, і старий більшовик, після досить довгого періоду неоформлених романтичних взаємин з своєю секретаркою, оголосив її своєю дружиною. Історія доволі звичайна для старих мужчин, коли вони мають гроші або владу і прагнуть надолужити попередні довгі роки, втрачені на здобуття становища в житті.

Для молодого подружжя умови житлового кооперативу вже не надавалися. Для наркома був звільнений і умебльований окремий будинок на Садовій вулиці, недалеко від Чорноглазівської вулиці. В цьому будинку молода дружина згодом народила Скрипникові сина, якого назвали Миколою. Життя в будинку на Садовій було невідоме харків'янам, як і життя всіх комуністичних вельмож. Ідучи цією вулицею, можна було бачити трохи далі будинок, огороджений муром з чавунними ґратами, ще й закритими залізними щитами. Тут жив Косіор, а згодом Постишев. Ця вулиця виглядала затишно, і навіть голодні селяни, що пробивалися в 1933 році до Харкова по хліб, не могли порушити спокою добре охоронюваних резиденцій вождів.

*

Скрипник застрілився напередодні зборів загальноміського столичного активу партії, де мали «прополяти» його помилки. Він мусів каятися перед двома тисячами рядових партійців — перед партійною вулицею. Він знав, що це початок кінця.

Мені здається, що тема, як кінчали своє життя революціонери, давно займала думки Скрипника. Історія інтересувала його ще в дитинстві, а термідор французької революції був не раз болючою темою комуністичних дискусій. Один, мало відомий виступ Скрипника може помогти зрозуміти деякі сторони внутрішнього життя старого більшовика.

В двадцятих роках, коли потилиця кожного члена партії ще була священна і недоторкальна для кулі чекіста, в харківській газеті «Коммунист», органі ЦК КП(б)У, з'явилася в підвалі стаття Скрипника на тему, незвичайну для тих часів. Скрипник писав про книгу російського письменника-еміґранта М. А. Алданова (Ландау) «Дев'яте термідора», видану в Берліні в 1923 році. Незрозуміло було, чому Скрипник обрав для своєї статті обговорення змісту книги, яку ніхто на Україні не читав і не міг читати, за вийнятком небагатьох одиниць. Скрипник заперечував провідну, як йому здавалося, думку автора, що історія революцій повторюється. З почуттям вищости Скрипник висловлював певність, що цього разу — у більшовицькій революції — історія не повториться. Якого саме повторення не хотів старий більшовик? За спокійним тоном статті уважний читач міг почути жагучий

зойк Скрипника: «Ні! На цей раз більшовицький Робесп'єр не помре на ґільйотині».

З книги Алданова залишаються в пам'яті місця про те, як привозять труну з тілом Робесп'єра до спільної ями («la fosse commune»). Гробокоп відкриває віко короткої дерев'яної скрині. З вузької щілини між дошками густими краплями просмоктується кров. У скрині лежить Робесп'єр. Але хіба це він? Кривавий недорубок, із шиї стирчить перетята кістка. Вона, голова Робесп'єра лежить між розсунутими його ногами, приблизно по середині скрині. В очах Робесп'єра застиг жах. Може, в останню хвилину, вже під ножем ґільйотини, він побачив у кошику ката відрубані голови своїх друзів. Від землі, яку гробокоп відкидає лопатою, іде сморід. На землю сідають темнозелені, наче металеві мухи. З такими натуралістичними подробицями Алданов розповів про кінець Робесп'єра, і той, хто уважно читав книгу, мусів надовго затямити цей опис.

Що бачив Скрипник у своєму майбутньому, знаючи, що партія затопче його на зборах партійного активу в театрі Муссурі? Чи не виринули тоді в його пам'яті спільна яма, сморід, Робесп'єр без голови, Котовський, Луб'янка, така йому знайома?

Нарком викликав телефоном свою дружину, сказав їй, що він зараз застрілиться, і попросив її дбати про сина. Після цього він вистрілив собі в серце. Це було в його кабінеті, в Держпляні, на майдані імени товариша Дзержинського. Надворі стояв теплий літній день, був липень 1933 року. Конвент повалив Робесп'єра теж у липні (9 термідора — 27 липня 1794 року).

Умерти відразу Скрипникові не вдалося, бо він не влучив у серце. Партійні вожді, вражені несподіванкою, стояли навколо ліжка вмираючої людини. Скрипник у житті рідко всміхався. Тепер він зробив зусилля і, іронічно показуючи на невдало пострілені груди сказав:

— Це остання помилка Скрипника.

Він натякнув цим на свої «помилки», за які партія збиралася його судити.

В українській історії є подібні приклади шибеничного гумору. Існує переказ, що коли Кочубея з Іскрою, після їхнього доносу на свого гетьмана, «допитували» в московському приказі і, побитих, відволокли на рогожі до в'язниці, Кочубей спитав свого товариша:

— Що, брате, смачні московські пряники?

Офіційне повідомлення про смерть старого більшовика прийшло не від центрального комітету комуністичної партії України. Ждали, яку формулу приготує Москва. Після довгих годин чекання прийшло повідомлення ЦК ВКП(б) про самогубство Скрипника. Це не був некролог. Це була лиховісна програма дальшого нищення українських націоналістичних елементів, у зв'язках з якими Скрипник нібито заплутався.

Поховали Скрипника в Поміркаx за Міським парком. Над сином і дружиною наркома прийняли шефство-опіку якісь високі партійці.

В 1938 році дружину Скрипника заарештували, а малого сина забрали з дому, треба думати — до одного з тих дитячих будинків, де виховували дітей зліквідованих комуністів.

Коли пролунав постріл Скрипника, населення сприйняло цю вістку відповідно до психологічної атмосфери того суворого часу, перебуваючи розумом і серцем серед апокаліптичних могил мільйонів замучених голодом українських селян. Це було байдуже зацікавлення до появи нового покійника, яке можна спостерігати серед людей, що довгий час живуть близько цвинтаря. Суворого Скрипника не любили навіть його близькі співробітники, а українська інтеліґенція зіщулилася ще більше, чекаючи нових арештів.

*

Уже минуло більше, ніж чверть століття від того часу, і могила самогубця зрівнялася з землею; але інтерес до тієї доби і її людей не меншає.

Автор цих рядків подав тільки деякі фраґменти з життя відомого більшовика. В житті Скрипника були різні періоди. На зміну українському революційному патріотизмові юнака прийшла довголітня роробота в російській партії. В більшовицькій партії Скрипник був одним із будівників і керівників партійної машини до кінця своїх днів, поки сам не впав, розчавлений тією машиною.

На Україні після жовтня Скрипник довгі роки виконував ролю ленінського спеціяльного емісара в українських справах. Треба думати, що він вірив у ленінську національну стратегію. На трибунах партійних з'їздів і з свого кабінету народнього комісара освіти він трощив український націоналізм і одночасно пробував перегородити дорогу російському шовінізмові. Ця сторона діяльности Скрипника не була моєю темою; вона, а також історія особистого і національного конфлікту старого більшовика з російською партією мають бути розглянені окремо. Скрипник, ленінський висланець серед бурхливої української дійсности, вирізняється з-поміж інших більшовиків, які під кінець своєї роботи стали жертвами партійного Молоха. Не легко сказати, якими стежками вертався Скрипник до національного сумління своєї молодости. Навіть важко сказати, чи повернувся він до українського джерела. Занадто твердий панцер жорстокої і непримиренної партійности та догматизму носила на собі ця людина, занадто багато людських жертв принесла вона в ім'я панування своєї партії. Проте глибокий, прихований конфлікт назрів. Далекому нащадкові запорожців стало нестерпно в лавах ленінської армії. Акт про своє політичне, національне і особисте банкрутство Скрипник підписав власною рукою.

КИРИЛО МИТРОВИЧ:

РАЦІОНАЛЬНА ТА ЕКЗИСТЕНЦІЯЛЬНА ПЕВНІСТЬ

Змагання до автентичного, яке ціхує світоглядове думання нашої доби, є вже сьогодні методично зглибленим шляхом, який у багатьох напрямках уже визначив свою орієнтацію. Однак було б трудно говорити про якусь нову систему думки, систематичний погляд на цілість філософських питань.*) Новий підхід до цих питань викликає навіть сумнів, чи взагалі в цих справах можна дійти до якоїсь системи. При цьому треба зазначити, що йдеться тут не про якийсь нерозважний бунт проти системи, як такої, а про додумування, щоб не сказати висновок, з розважання над природою знання людини щодо питань буття. З ясністю стверджується тільки те, що більшість завершених систем думання були химерою, конструкцією розуму, які, хоч імпонували своєю цілістю, проте не відповідали на деякі основні проблеми особистого буття, а тим самим і на питання про значення буття взагалі. Річ у тому, що систематичне раціональне думання, з природи своїх категорій і підходу, є узагальнюючим. А буття людини є особистим, особистою драмою. Добре зрозуміле, це розрізнення говорить за себе повністю. Але його трудно зрозуміти. Ми ж так радо зрікаємося нашого особистого, неповторного «я». Ми тільки говоримо традиційно про недоторкальність, гідність, неповторність особи. А в дійсності нам так хочеться скинути з себе цей привілей, цю відповідальність — і бути тільки коліщатком, числом, безіменною людиною, тим «man», який нічим не відрізняється від усіх, для якого святим є те, що «кажуть», «говорять», «вважають» і т. д. Звідси так мало повних персональностей, автентичних людей. Саме тому Ніцше повертався до грецьких часів, де він шукав людини віч-на-віч з фатумом, долею, людини, яка в кожний момент

*) Тут бажаємо повернутися до нашої статті «Автентичність — ідеал нашої доби» в ч. 2 журнала «Сучасність», де вкралась друкарська помилка: на стор. 5, в передостанньому уступі стоїть: «Вона є поставою «екссистемною». Має бути: екс-систентною — за термінологією Гайдеггера, тобто усвідомленням себе у світі і в бутті взагалі, а також як виразника, вислову буття.

вимірювала і свою велич, і свою ніщоту. В дійсності християнське вчення підняло поняття неповторности особи до найшляхетнішого рівня, з покликанням до вічности, але цивілізаційні умови життя нашої ери утруднюють, якщо не унеможливлюють усвідомлення такого стану, тобто такого місця людини в бутті.

Тут треба також зазначити, що шукання автентичного не є простим антираціоналізмом. Розум залишається найвищою здібністю людини, її основним способом буття (не її основною «прикметою», що означало б, що людина є річчю чи звіриною, до якої додано цю нову прикмету. На цьому місці ставиться під знак запитання вся теорія еволюції — так, як її звичайно розуміють). Розуміння є нашою основною поставою до довколишнього світу. Але якраз завдяки своїй оригінальній ситуації в світі розуміння має потенцію обмежитися «своїм світом» — світом речей, функційних пов'язань. В цьому замкненому світі розум стає спрямованим однобічно, з тенденцією стати виключним центром цього світу: в цьому полягає суть абсолютизації природознавчих наук, і на цій підставі побудовано всі утопії про царство людини, чи то матеріялістичні, чи ідеалістичні. Раціоналізм у цьому розумінні є збідненням людини. В сьогоднішньому світі такий погляд все ще є панівним. А українська людина знаходиться в спеціяльний спосіб під тиском такої «системи» думання: умови її життя, дома чи на чужині, в той чи інший спосіб обмежують її світом речей. Сковородинська мудрість, наскільки вона була висловом автентичних прямувань української духовости, є просто незрозумілою або анахронічною і «не дорівнюючою» сьогоднішнім вимогам.

З другого боку, треба теж заперечити те, що ніби гасло автентичности є тільки відродженням своєрідного романтизму. Нібито дає підстави до такого твердження наголошення певних елементів, традиційно званих «суб'єктивними», або драматизму життя. В дійсності як «суб'єктивні», так і «об'єктивні» проблеми буття людини в сьогоднішній перспективі розглядаються під глибшим кутом бачення — в структурно-буттєвому аспекті, як категорії буття людини, що й різнить їх від попередніх аналогічних зворотів у думанні, які дуже часто обмежувалися психологічною сферою.

Необхідність знайти глибші критерії істини нахиляє нас критично розглядати досвід того світу, який представляє нам сучасна або недавня цивілізація. Коли ми йдемо цим шляхом, займаємо особисту позицію, спільність долі ставить нас у становище можливого обміну досвідом, що більше, в необхідність знайти в спільному розумінні чи в спільних висновках певність правильности наших прямувань. Чи не найкраще в такому разі приглянутись не так до тез, як до ходу думок деяких прикладних мислителів нашої доби. Прикладність — це, безперечно, один із підходів обміну досвідом. У міжперсональних стосунках цей підхід є чи не найбільшої ваги.

Пригляньмося цим разом шляхові думок Ґабріеля Марселя, одного з тих, які найглибше й найбільше персонально пережили кризу філософічного думання. Він, як і до нього подібні, пропонує нам **не якусь нову систему, а серію тем до розглянення** та до розважання, тем, які йому видалися життєво важливими та вирішальними.

«ЛЮДИНА В ДОРОЗІ»

Для Марселя вирішальним був той факт, що свої філософічні розважання він почав не з систематичних обговорень та оглядів філософічних проблем, але з щоденної конфронтації їх з своїм життєвим досвідом. Не прихилившись ні до тих, ні до інших з воюючих сторін на полі філософії при кінці XIX стол., він віднотовував у своїм щоденнику ті теми, аспекти, пропозиції або висновки, які щоденне життя, його студії чи зустрічі висували. В цілості це дає однак досить детальну критику того, що йому пропонувала шкільна філософія його часу, а також досить детальне розроблення тих тем, яким він надавав вирішальне значення в житті і в розважанні.

Передусім йому довелося змагатися з раціоналістичним наставленням модерної доби, яке кінець-кінцем означає, що те, що розум не охоплює повністю, не існує. Таке наставлення, яке проявилось в ідеалістичних і матеріялістичних течіях, однаково доводить до певного обмеження тем і засягу думки і логічно привело до сцієнтизму XIX стол. Наставлення сцієнтизму схоплюється тим, що він чи не всі проблеми бажає розв'язати методою рівнянь: розв'язання чергових невідомих при помочі вже існуючих або майбутніх даних. Цей підхід, очевидно, визначає всю ментальність, а з тим повну селективність питань: те, що не надається до об'єктивізації, з життя виключається. Висновки цього підходу є, згідно з сподіванням, об'єктивні, загальночинні і позачасові. Такі є принаймні теоретичні претенсії. В дійсності таки самі чергові етапи науки ставлять під знак запитання попередні досягнення.

Найважливіше однак те, що багато питань у житті людини не ставляться в такій площині, де їх можна всебічно охопити розумово і підпорядкувати нормам загальнодійсної розв'язки. Ці питання найчастіше поза сферою елементарних потреб людини і тому можуть бути прислонені світом речевих відносин. Вони при тому тісно зв'язані з самим «я» людини, з її ставленням до життя, до світу, до буття. Життєвий шлях людини відкриває їй щораз нові перспективи та аспекти цих питань. Досвід попередніх поколінь та історії людства в цій площині має характер не розв'язки якогось рівняння, раз назавжди для всіх розв'язаного, а радше характер показний, унапрямлюючий. В цій площині не можна говорити про висновок, як відмінний від самого ходу досвіду. Навпаки, сам хід є більш суттєвим, а висновок є тільки індексом, зафіксуванням пізнаної до-

свідом дійсности: важливою є ця дійсність, а не теоретичне її зафіксування. Все філософічне думання в цьому насвітленні перетворюється на розважання над певним досвідом, так би мовити, над метафізичним досвідом, а не залишається конфронтацією тез і формулювань.

Життєвий шлях одиниці та історичний досвід людства набирають для такої філософії суттєвої ваги. Історія є тоді вже не тільки черга подій, але й прямування. Прямування — цей термін уже криє в собі дуже багате значення. Чи є воно цілком ясне чи хоч воно певне? Зовнішньо беручи, з погляду потреб раціонального будня, питання це не виглядає дуже важливим, а вже зовсім не надається до «об'єктивної» розв'язки. Але життєво воно має вирішальне значення для людини або для черги поколінь, які невпинно ставлять собі основні питання буття. Досвід цих одиниць чи поколінь приносить суттєві елементи для розуміння цих питань, і тоді розуміння цього прямування набуває конкретнішого значення. Це теж означає, що, наприклад, коли Сартр стверджує, що буття людини є порожня випуклина на поверхні буття, є моментальним блиском свободи-сваволі без ніяких пов'язань та зобов'язань, то це є якраз висновок відірваного від ґрунту буття розумування, яке відчуває свої спроможності, але не відчуває свого покликання бути виразом буття. Марсель називає таке думання «думаючою думкою» і протиставить їй «думку про щось», думку, закорінену в бутті. Марсель не хоче в той самий час дати якийсь остаточний висновок про покликання та прямування думки: він стверджує це як апель, як внутрішній виклик, який бачить звернена до буття думка, що збиратиме елементи відповіді на це питання.

Важливим остається ствердити на цьому першому етапі, що людина розважає, йдучи певним життєвим шляхом, що її думання є теж мандрівкою і що кожний межовий камінь має вартість не в собі, а у функції того шляху, на якому він стоїть.

«ЗВЕРНЕННЯ ДО ТРАНСЦЕНДЕНТНОГО»

Розважання над буттям на життєвому шляху людини відбувається в зустрічі з буттям нашого довколишнього світу. Однією з цінніших думок Марселя під цим поглядом є та, що він наголошує не декартівське питання про знання, щоб опісля прийти до ствердження буття, а, навпаки, починає просто від питання: хто я є? Очевидно, таке ставлення питання ніби вже розв'язує інші питання передумовного характеру. В дійсності воно їх не так розв'язує наперед, як радше співставить, виходячи з того переконання, що питання, яке ставить людина в даному випадку, не є якимсь відірваним питанням, а ставиться у зв'язку з цілою людиною, такою, якою вона є — тобто думкою і фізичною приявністю в світі.

З питанням «хто я є« зв'язані й інші аспекти мого «я»: що є моє життя, що є моє тіло, який мій стосунок до світу. В усіх цих питаннях буття виступає в двох неспівмірних аспектах. Моє тіло є одночасно «я», але я є теж більшим, ніж тіло; так само з моїм життям і до певної міри з моїм світом, якого я є матеріяльною та духовою частиною. Це значає, що я, як історична істота, невідмінно зв'язаний з моєю ситуацією в світі: це тіло, це життя, цей світ для мене одинокою можливістю взяти участь чи, пак, бути причетним до буття. Що я одночасно можу трактувати ці аспекти мого «я» як «об'єкти» і до певної міри, в деякому розумінні можу диспонувати ними, це відкриває передо мною новий і кінцевий аспект мого буття: що я є поза моїм тілом, моїм життям, моїм світом. А фактично, коли я ставлю питання: «хто я є», не можливо не відчувати, що я ставлю його до якогось розуміючого фактора. Моє питання, мій погляд, починаючи з поставлення цього питання, неодмінно будуть звернені по той бік даного об'єктивного буття, в очікуванні відповіді. Це очікування, це звернення є дещо невиразною поставою, це більше надія, потойбічна сторона якої не відома. Властиво не невідома, бо, звертаючись до неї, я певний, що визначив його, що пов'язав з ним свою долю. Моє дальше життя, мій обмін досвідом з іншими людьми мав би тісніше пов'язати мене з ним. Це невідоме є потойбічне, це є невідоме в формі незнання про якусь ще невідкриту фізичну властивість світу, яка тим самим мені байдужа (а, може, вона й не існує). Тут ця невідомість є приявною, тільки залишається нерозгаданою, таємничою. Таємнича приявність — це вислів Марселя для окреслення того абсолютного буття, до якого ми звертаємо наші питання, яке ми «фіксуємо» нашими питаннями і від якого очікуємо відповіді. А це очікування відповіді у свою чергу означає, що ми допускаємо, що це буття в абсолютному розумінні таку відповідь може нам дати. Отже наше звернення, наше очікування повне значення, повне окреслень. Це є окреслення на адресу абсолютного буття, при чому вони не є безпідставними, абсурдними: вони виходять із структури мого я, мого світу. Вони надто обмежені, щоб давати якийсь образ, уявлення, вичерпну відповідь; але вони надто глибоко закорінені в аналізі мого буття, щоб не тратити контакту з таємницею потойбічного трансцендентного буття. В обличчі таємниці моя постава є надією. Марсель назвав один з своїх творів «пролегоменами до метафізики надії».

Не будемо тут входити в деталі аналізи Марселя, зокрема його повного значення розрізнення між проблемою і таємницею, між буттям та посіданням. Ми старалися з'ясувати тут саме ставлення питання про буття, яке й спирається на це марселівське розрізнення інструментального та підметового аспекту буття: інструментального аспекту, який є підпорядкований нормам наших загальних категорій думання, і підметним, який є індивідуалізуючим аспектом, у

вищому розумінні персоналізуючим, який в кожному разі є від нас незалежний і відсилає нас до абсолютного буття, як джерела можливої відповіді на наші запитання і звернення.

«ВІД ЗАПЕРЕЧЕННЯ ДО ВЗИВАННЯ»

Однак питання про буття, думка про буття не належить до тих питань і думок, які ми маємо щодня і спонтанно. Безпосередня буденна дійсність надто відвертає нашу увагу від них. А раціоналістичний світ, гнаний жадобою панування над усім, є і надто привабливий для людини, і надто сконцентрований у собі, так що стає в дійсності чи не найбільшою перешкодою до поглиблення наших суттєвих зацікавлень. Вивершенням цього раціоналістичного обмеження є відкинення всього, що не вміщується в формули, в загальні рамки цього підходу. Це є запереченням трансцендентного. Цей підхід є небезпечним для людини, бо вона знаходить у нім надто багато оправдання, задоволення, нормальної логіки, тверде й повне — сповидно — схоплення дійсности. Не можна без певного співчуття ставитись до цієї постави. Однак тим більше можна жалувати, що вона приводить до крайніх позицій, до раціоналістичного фанатизму, до свідомого обмеження кола питань людини. Думаємо, що така оцінка тенденцій людини в Марселя знайшла повне оправдання в історичній дійсності нашої доби.

На межах раціоналістичної впевнености людина знаходить відкриті питання свого внутрішнього «я», буття світу і буття взагалі. Ці питання, навпаки, залишають людину в неясності перед невідомими перспективами та можливостями. В ім'я чого їх сприймати, чому брати їх серйозно під увагу? Однак, перед неясністю і неповною зрозумілістю можливих відповідей, в цих питаннях виступає певність інтимного внутрішнього ґрунту, з якого ці питання виникають. Ця певність є більшою, ніж всяка раціоналістична певність, зв'язана з зовнішнім світом. Ця певність корениться в нашому особистому ставленні до буття взагалі, до абсолютного буття — у ставленні йдеться про нас самих і про значення всього буття. Ця певність є одночасно виразником нашої метафізичної ситуації, відкриваючи категорії нашого буття та взаємостосунку з буттям взагалі.

Однак цю екзистенціяльну певність ми не можемо з повною силою висловити чи передати. Навіть для нас вона іноді залишається тільки голим поняттям. Це є її зовнішня слабість і риск у зустрічі з світом. Тут відограє велику ролю апель до досвіду інших осіб і взаємне ствердження спільного досвіду. Оперта на екзистенціяльну певність абсолютного значення, стоячи перед риском відкритих питань, людина ставить себе в сприймальну позицію для всіх відгуків і покріплень, які можуть прийти з боку таємничого абсолютного буття. Очікування, надія стають взиванням. Марсель цим шля-

хом досвіду прийшов не тільки до філософічного навернення, але й до релігійного об'явлення. Ми покищо не розглядатимемо напрямних цього його шляху.

Шлях і орієнтація філософічної думки Марселя, які ми розглянули тільки в загальних рисах, і то тільки з виразною метою сконфронтувати екзистенціяльну певність, до якої він нас закликає, з об'єктивною, раціоналістичною певністю, є для нас орієнтиром у сучасному світі. Ми ж не можемо поставити собі тих питань, що ставить він. І ми усвідомлюємо, що тільки ми зможемо на них відповісти. Ми не можемо не визнати, що під покришкою неточности чи невичерпности їхніх формулювань вони можуть мати для нас вирішальне значення.

Марсель є для нас не теоретиком буття, а автентичним його свідком.

Коштом Товариства приятелів творчости М. Зерова в Австралії вийшла з друку книга:

М. Зеров

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

Ця праця М. Зерова охоплює добу Котляревського-Квітки і з'являється як передрук першого видання 1924 року. До неї додано чотири статті М. Зерова, зокрема про впливи Квітки на пізнішу українську прозу і про М. Старицького.

Ціна одного примірника: у США і в Канаді — 3 доляри, в Німеччині — 8 марок, у Франції — 9 нових франків, в Англії — 15 шилінґів, у Бельгії — 96 б. франків, в Аргентіні — 60 пез.

У справі набуття «Нового українського письменства» належить звертатися на одну з таких адрес:

T. Kropywiansky. 1098 So. Clarkson St., Denver 9, Colo., U.S.A.
M. Orest. München 13, Heßstraße 50-52; Deutschland, Bayern

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Заплутавшися в незнанні

Виданий наприкінці 1960 року, тиражем всього 500 примірників, п. н. «Дослідження з літературознавства та мовознавства», збірник наукових праць викладачів та аспірантів філологічного факультету Київського державного університету, ч. 1 (видавництво Київського університету, К., 1960, стор. 114 + 2) є публікацією, показовою з різних поглядів для теперішнього стану української науки в УРСР.

Із уміщених у цьому збірнику 11 праць шість надруковано російською мовою і тільки п'ять українською, і це відношення прикметне для всіх збірних публікацій теперішніх українських університетів у ділянці гуманістичних наук. Українські теми стосуються творчости Гр. Квітки-Основ'яненка, І. Франка, Л. Боровиковського, української літератури 20-их років і «ідейно-творчого формування» англійської письменниці Елізабет Ґаскелл. Надруковані російською мовою праці присвячено О. Сомову, впливові Пушкіна на Достоєвського, впливові Маяковського на творчість польського поета Бронєвського, мотивам «національно-визвольної боротьби поневолених народів» в другій пісні «Мандрувань Чайлд Гароллда» Байрона, синтаксичним особливостям діялогів у творах Маміна-Сібіряка і мовним особливостям у ранній прозі Чехова.

З українських статтей деяке зацікавлення викликає «дослідження» П. П. Кононенка, присвячене «складному та суперечливому» періодові перших років «становлення української радянської літератури», обставлене для всякої певности довжелезним «сучасним» заголовком «Ідейно-теоретична боротьба в українській радянській літературі в 1920-24 рр. у зв'язку з проблемою позитивного героя». Цікава ця стаття не так своїми даними чи то насвітленням названого періоду, як своїм повним незнанням фактичного матеріялу — подій і процесів того часу. Винуватий у цій ігнорації, взагалі прикметній для сучасних гуманістичних наук у совєтській соцреалістичній дійсності, може, і не так сам автор, як створені режимом умови наукової праці з їх обмеженням у користуванні джерельним матеріялом.

Поводження П. П. Кононенка, що має бути одним з викладачів чи аспірантів філологічного відділу КДУ, з фактичними даними, особливо з датами, гнучке і просто подивугідне. Пишучи про визначені ним же самим у заголовку конкретні роки (1920-24) і згадуючи з презирством «зміновіховство», хвилю рееміґрації тих років, він зараховує до рееміґрантів людей, які ніколи і не подавалися на еміґрацію, наприклад, Сергія Єфремова, Старицьку-Черняхівську, Чехівського, або називає між ними таких, як, напр., Юліян Бачинський, що виїхав до СРСР щойно в 1929 році, і кваліфікує як «зміновіховців» навіть... «Дощових і Маланюків».

Для висвітлення «відірваности від народу» засуджуваних ним «буржуазних ідеологів та речників куркульства» того часу П. П. Кононенко притягає навіть «Соняшну машину» Володимира Винниченка, скрупулятно промовчуючи і в тексті, і в примітках дату надрукування цьо-

го твору (1928 рік) і засуджуючи цей утопічний по суті чи фантастично-пригодницький роман як «антинародній твір» із «спотвореним зображенням дійсности» і браком... «позитивного героя». Закінчуючи півторасторінковий розгляд «Соняшної машини» В. Винниченка, як одного з репрезентантів «процесу деґрадації письменника», П. П. Кононенко стверджує ще, що їх «ідеї знайшли відгук як серед окремих письменників (М. Хвильовий, М. Івченко), так і цілих груп, що завдало чималої шкоди розвитку нашої літератури».

Розправившися в дальшому з представниками «вульґарно-соціологічної школи», до яких він зарахував Ф. Якубовського, А. Клименка, Є. Перліна, В. Коряка та ін., і засудивши їх «ворожу, антимарксистську програму», застосування якої на практиці «дало згубні наслідки», П. П. Кононенко, як приклад цих «згубних наслідків», притягає збірки оповідань Григорія Косинки «Політика» і «В житах». Перша з них появилася щойно 1927 р., а друга — рік перед тим, отже обидві вийшли після обговорюваного ним періоду.

В дальшому, розгромивши «порівняльно-історичну школу, засновану в свій час акад. А. Веселовським», за те, що «головні положення» її представників «у поєднанні з твердженнями вульґарних соціологів та „опоязівців" зумовили застій марксистської критики на Україні та високохудожньої прози в 1920-1924 рр.» і «привели до того, що на Україні виросла ціла школа критиків-формалістів — Ю. Меженко, А. Ковалівський, Б. (мало б бути В. — *Б. К.*) Гадзінський та ін., ідеологічною основою програми яких... був ідеалізм», П. П. Кононенко кинувся нищити неоклясиків і символістів, знову ж за їх відірваність «від завдань будівництва соціялізму, від позитивного ідеалу нової епохи».

В цій кавалерійській атаці П. П. Кононенкові трапився прикрий faux pas. Засудивши словами Дмитра Загула творчість неоклясиків, як літературу наслідувань, переспівів, підроблення, П. П. Кононенко на один уступ нижче засуджує за «незрозуміння» або «відсутність бажання розуміти дійсність» символістів в особі їх теоретика Т. (мало б бути Б. — *Б. К.*) Тиверця, отже того самого Дмитра Загула, який в деяких своїх критичних статтях виступав під псевдонімом Б. Тиверець і написав саме статтю, що її цитує бідолашний П. П. Кононенко. Вершком поінформованости П. П. Кононенка в історії українського символізму може бути наступний з черги пасує такого змісту: «Невдоволення дійсністю, трудовим народом, якого символісти так і не зробили героєм своїх творів, привело окремих з них до одвертої контрреволюції, стало причиною того, що деякі з них, наприклад, В. Пачовський, почали писати такі речі, як „Пекло України", „Пречистень України" і ін., в яких вони виступали з наклепом на революцію, комуністів та їх вождя В. І. Леніна». Прочитавши таку «ревеляцію» ще за свого життя, пок. Василь Пачовський сміявся б дуже сильно: живучи у 20-их рр. в ЧСР і потім до 1939 р. під Польщею, в УРСР він у ті роки не побував і ніякого стосунку до засуджуваних тепер Кононенком символістів не мав.

На закінчення, після засудження Хвильового за його творчість, що була «наклепом на революційну дійсність та її людей», і футуристів на чолі з Семенком за їх ідейну супрягу з «вульґаризаторами марксизму», П. П. Кононенко цитує деякі «значні перемоги» тих років, між ними програмову, написану «з ленінських позицій в питаннях літератури» статтю В. Блакитного з першого числа «Гарту» за 1924 рік. У цій статті В. Блакитний засуджував і вульґаризаторів марксизму, і ідеалістів, і футуристів, і символістів та неоклясиків, заклинаючи не допускати їх творів «до широкого поширення всіма спосо-

бами, починаючи від гострої критики внутрі громадсько-мистецького колективу і кінчаючи забороною з боку радянських органів».

«Об'єднані цією програмою в організаціях „Плуга" (1922) та „Гарту" (1923), віддані радянській владі письменники згуртувалися навколо комуністичної партії і повели єдиний наступ у боротьбі за нову радянську літературу», — пише П. П. Кононенко в заключному уступі своєї «наукової» праці, забуваючи чи, може, й не знаючи, що основниками та ідеологами згаданого ним щойно «Гарту» були, крім Блакитного, гостро засуджений ним у цій же «праці» Микола Хвильовий і жорстоко зліквідовані більшовицьким режимом уже в 30-их роках М. Йогансен, В. Поліщук, І. Кулик, В. Коряк, Я. Савченко та інші.

В цілому, з методологічного погляду «праця» П. П. Кононенка може бути справжнім зразком «соцреалістичної методи» в літературознавстві. Побудована вона на фактичних помилках та натягненнях, події обговорюваного періоду ілюструє або й обґрунтовує тим, що діялося пізніше, і весь матеріял підтасовує і використовує довільно, всупереч фактам і науковим критеріям, для цілком фальшивих насвітлень і висновків. У «буржуазних» країнах за такі «праці» дискваліфікують навіть студентів, а в СРСР їх друкують у наукових, університетських збірниках.

Б. КРАВЦІВ

Праця про українську перекладну літературу XVII-XVIII стол.

Б. А. ДЕРКАЧ. Перекладна українська повість XVII-XVIII століть. Академія наук Української РСР. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Видавництво АН УРСР, Київ, 1960, стор. 146 + 2.

Серед публіцистичної здебільша своїм характером книжкової продукції Академії наук Української РСР виділяється і привертає увагу кожна спроба справжнього наукового дослідження, особливо в ділянці гуманітарних наук. До таких публікацій, написаних з дотриманням наукових принципів і з використанням усієї дотеперішньої літератури, в тому числі і праць дискримінованого в радянському літературознавстві періоду двадцятих років, особливо праць членів Комісії давнього письменства ВУАН, треба зарахувати й названу вище працю Бориса Андрійовича Деркача про перекладну українську повість XVII-XVIII століть.

Автор, що за всією правдоподібністю, є один із молодших дослідників середнього українського письменства, бо прізвище його не зустрічається ні в одному з дотеперішніх оглядів радянського літературознавства, поставив собі метою «узагальнити репертуар перекладної повістевої літератури, подати історико-літературні відомості про її найголовніші пам'ятки». Поставлене перед собою завдання він виконав у стислому, речевому і критичному огляді всієї дотеперішньої літератури і публікацій у даній ділянці, а особливо ґрунтовних для цього питання праць акад. В. М. Перетца. Обговоривши ряд наявних і вже опублікованих українських перекладних пам'яток XVII-XVIII сторіч і устійнивши їх відрубності від подібних польських і московських пам'яток, Б. А. Деркач доповнив їх репертуар публікацією п'яти досі неопублікованих повістей, що збереглися в різних рукописних збірниках, а саме: «По-

ходженіе о прекрасном юноше и храбром витязе Бавве Королевичу и о прекрасной его Дружевне королевне», «Гисторія о цесару рымском Отонѣ», «Гисторія правдивая о грабѣней Алтдорской, котрая одним пороженям дванадцят сынов породіла», «Слово к правовѣрным христіаном...» та «Исторія о пышном цесару Єввинѣяшу и о его оуниженю...»

Застереження викликає тільки вживане автором визначення «давнє українське письменство», а то й «стародавня українська література» для пам'яток XVII-XVIII століть, отже приналежних до середньої доби української літератури. Але це визначення накинуте йому вимогами офіційної науки і її тез, які відносять початок української національности та мови до XIV сторіччя, відбираючи українським науковцям право й можливість займатися досліджуванням літератури Київської Руси. Крім того, забагато ваги прикладає Б. А. Деркач не надто обґрунтованим поглядам А. Н. Пипіна на справу польських впливів на українську перекладну літературу, висловленим у його перестарілій з різних поглядів праці з 1857 року п. н. «Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских».

Завершує працю Б. А. Деркача вартісна бібліографія праць з вивчення і дослідів над перекладною українською повістю XVII-XVIII сторіч, не зважаючи на те, що починається вона, як завжди в соцреалістичній дійсності, працями Маркса, Енґельса та Ґорького, які ніякого стосунку до даного питання не мають.

Як відповідальний редактор праці Б. А. Деркача, фігурує академік АН УРСР М. К. Гудзій. У підготові текстів недрукованих досі повістей брав участь О. В. Мишанич.

Видана праця Б. А. Деркача неохайно, на поганому папері, брошурою, набагато гірше, ніж деякі нікчемні своїм аґітаційним і публіцистичним змістом видання Держлітвидаву та інших радянських видавництв.

Б. КРАВЦІВ

Селекціонований довідник

ПИСЬМЕННИКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ. Довідник, упорядкував Олег Килимник. Київ, 1960, 574 стор.

Цей довідник видано до декади українського мистецтва та літератури в Москві. Він складається з коротких довідок про тих письменників, «які найбільш активно виявили своє творче обличчя між двома декадами 1951-1961», і їхніх фот. 330 біографічних нотаток про письменників, літературознавців, критиків та публіцистів подають відомості про місце їх народження, соціяльне походження, освіту, військову службу, евентуальну участь у війні, відзначення, про деякі їхні друковані твори та приналежність до партії. Впадає в око, що переважаюча їх більшість — це члени КПРС.

З-поміж 330 авторів, що фігурують у довіднику, є сорок літературознавців, критиків, публіцистів (відповідальних редакторів журналів, газет тощо). Приблизно 220 письменників пишуть українською і 70 російською мовою. Кільканадцять «українських» авторів з-поміж тих 220 пишуть одночасно по-російськи. З-поміж 70-ти російських письменників України 46 є уроженцями української землі, 15 приїхало на Україну з Росії, 5 єврейського походження (Мілявський, Пархомов, Полянкер, Скоморовський, Талалаєвський), 3 білоруси (Буряківський, Палійчук, Строковський), один кубанець (Чебалін). Російські письменники виступають головно в

Донбасі, Криму, Одесі та Києві (менше в Харкові, на Вінничині та Волині). В Києві, в Одесі та на Вінничині вони є здебільша дітьми зросійщеної бюрократії та чиновництва. Вражає поява російських письменників селянського походження з Херсонщини, Одещини, а також з Донбасу (Залата, Рядченко, Кудієвський, Рибалко). Велика кількість авторів увійшла в літературу через журналістику, головно через російські фронтові, комсомольські та загальносоюзні видання («Огоньок»). Між українськими авторами є 7 єврейського походження (Бажан, Адельгейм, Вишневський, Кацнельсон, Первомайський, Плоткін, Рибак). Українські землі заступлені дуже непропорційно: з-поміж 220 письменників є тільки 9 уродженців Галичини (виключаємо тут тих галичан, які живуть на центральних землях від першої світової війни — Ґжицький, Бедзик та інші), 7 з Закарпаття, 2 з Буковини. Чомусь не всі львівські письменники удостоїлися чести попасти в довідник письменників України (поминено, наприклад, М. Яцкова, Ю. Шкрумеляка, П. Інгульського, Р. Іваничука, Молякевича, М. Петренка). Декілька авторів народилися та зросли поза межами України (Владко, Забіла). Чомусь у нотатці про Ванду Василевську не подано, що вона пише по-польськи, а не по-українськи (можна хибно думати, що вона пише по-українськи, бо назви її творів подано українською мовою). Приблизно з 30 письменників Донбасу 10 пише по-українськи, 20 — по-російськи. Довідник інформує про декількох письменників, що обробляють чорноморську тематику, але твори яких на еміґрації мало знані (В. Гетьман, Загребельний, Міщенко, Сизоненко).

А. Г. Г.

«Revue des études slaves»

Тридцять сьомий том «Revue des études slaves» (Paris, Imprimerie Nationale, 1960, 364 стор.), крім статтейного матеріялу, містить великі добірки коротко коментованої бібліографії з різноманітних ділянок славістики. З української лінґвістики матеріяли упорядкував Б. О. Унбеґаун, широкі добірки бібліографії з літератури, етнографії, історії, соціяльної політики, релігії, історіографії й ін. ділянок подає М. Шеррер. Нотовані майже виключно книжки, видані в УРСР. Із закордонних видань відзначено другий том «Енциклопедії Українознавства».

Серед некрологів посмертна згадка М. Шеррер про І. Борщака (1892-1959). Подавши короткі біографічні відомості, авторка відзначає заслуги Борщака в ділянці дослідження французько-українських взаємин у минулому, зокрема в XVII в., в період першої української політичної еміґрації після поразки під Полтавою, і подає перелік головних його праць. Серед інших заслуг покійного М. Шеррер підкреслює організацію вивчення української мови у Франції: «Творець вивчення української мови у Франції, він дебютував у 1938 році вільним курсом у Школі східніх мов, який зібрав багатьох учнів і перетворився на систематичний курс, так потрібний для славістичних студій у Парижі».

У додаткові до некролога Андре Мазон стверджує: «Його ім'я, поруч з іменами Михайла Грушевського, Катерини Грушевської, Миколи Глобенка, Олександра Шульгина, не буде забуте у Франції».

Зазначимо при цій нагоді, що по смерті І. Борщака курсом української мови в Школі східніх мов у Парижі керує пані Марі Шеррер.

І. К.

Нові видання «На горі»

Дві останні книжки видавництва «На горі», як зрештою і всі попередні цього видання, являють собою у скромному оформленні шедеври видавничої штуки, і їх не можна обійти одним лише нотуванням, не сказавши кілька слів «з приводу».

*

ВАДИМ ЛЕСИЧ, Крейдяне коло, Поезій зошит сьомий. Стаття Ігоря Костецького. Обкладинка Богдана Доманика. Вид. «На горі», Нью-Йорк-Мюнхен, 1960, 104 стор.

Вадим Лесич культурний поет. Ця фраза може звучати як банальність, коли, хотячи бодай щось приємне сказати авторові без таланту, втішають його, що він — культурний. Бо культура й талант різні речі. Відомі зразки поезії, писаної переважно для себе, професорами філологами, яким не можна відмовити культури, але їм звичайно бракує таланту. З другого боку, якби я хотів нажити ворогів, я відразу назвав би кількох вельми талановитих українських поетів без культури. Про В. Лесича приємно сказати, що він культурний поет, бо культура поєднана в нього з талантом. Цього можна б і не говорити, але саме оформлення книжки, про яку мова, якось підкреслює культуру поета, в чому безсумнівна заслуга видавця Ігоря Костецького. Знайомство з нею переконує ще раз у тому, яка багата наша поезія супроти відносно бідної прози.

У мистецтві нічого не можна пояснити прикладанням математичних формул. Часом воно полягає в тому, щоб своєчасно стриматися і не поставити точки над і. В цьому ключі написав Костецький «Статтю про вірші», у якій розглядає «технологію» поетичної творчости і ніби тлумачить Лесича, але ніде не знайдете в нього якогось безапеляційно остаточного висновку. Дочитуючи статтю Костецького, я був дещо занепокоєний оцими останніми абзацами:

«Справді, барокко — істотний стиль української поезії, істотний стиль українського духового життя взагалі. Органічна потреба громадити синоніми (знаходивши, втім, у кожному з них власну конструктивність), безперервно шукати такого вислову, який би по змозі ширшим „крейдяним колом" обходив лобову познаку, а водночас у накопиченнях давати найпрецизніше відчуття поетичної речі — ця потреба кличе до життя й особливу мистецьку техніку. Особливість у тому, що техніка здатна раз-у-раз перебирати сама ролю рушія, самовладно регулювати важке й легке, заповнювати порожняви та обкраювати надмірно розросле.

«У такій техніці працює Вадим Лесич.

«Про барокко, як ми бачили в попередній примітці, говорить наш польський колега. Про барокко не може не згадати той, хто хоч якоюсь мірою стосунок має до української естетики.

«Розвиток поетичного стилю являє розвиток повороту до поетичного „зерна". Рух наперед це не рух прямою, а всього лише поширення кола. Айнштайн науково обґрунтував казку про трьох китів».

Мені здавалося, що він ось-ось назве Лесича барокковим поетом, але, на щастя, він цього не зробив. Поширене останнім часом бажання окреслити сучасну українську поезію (хоч і як це талановито і, я сказав би, сугестивно зробив Юрій Лавріненко в «Розстріляному відродженні») як бароккову чи необароккову, можна розглядати хіба як прикре непорозуміння. Гус-

тав Рене Гоке (див. його Die Welt als Labyrinth, Гамбург, 1957), слідом за Курціусом, називає 22 різновиди барокко. З переліку, поданого ним, видно, що він назвав не всі вияви барокко, не назвавши хоча б українського. З чого вже видно як трудно було б говорити про барокко, поширюючи це означення занадто далеко в часі. Тому слід залишити барокко для тієї доби, на яку воно стисло припадає. Зате можна говорити про бароккові елементи в українському мистецтві й духовому житті пізніших часів, але залишити спроби накинути на них маску барокко. Тобто, за Костецьким кажучи, рух наперед «це не рух прямою, а всього лише поширення кола», отже, підкреслимо другу сторону, й не повернення до попереднього кола. В цьому розумінні я, цілком у згоді з Костецьким, ніяк не насмілився б назвати Лесича, як і кожного іншого сучасного поета, — барокковим.

*

ВИБРАНІ КЛЕР ТА ІВАН ҐОЛЛЬ. Зредаґували й переклали Елізабет Котмаєр та Ігор Костецький. Вид. «На горі», Мюнхен, 1960, 52 стор.

Десяток поезій у перекладах з паралельними оригіналами, кілька прозових мініятюр і передмова упорядників німецькою, французькою й українською мовами, із смаком добрані рідкісні ілюстрації роблять цю книжку такою ж коштовністю, як і попередня. Розмова про вміщені поезії вимагала б ближчого ознайомлення з ними, і нам здається, що читач не буде покривджений, коли ми, заки він дістане цю книжку (якщо взагалі дістане, бо наклад її в т. зв. серії «Для аматорів» становить усього 250 прим.), як пробу подамо тут мініятюру Клер та Івана Ґоллів «Святий Франциск дораджує терпець»:

«Святий Франциск та брат Янгол повертаються з Ґуббіо під зливним дощем. Брат Янгол, весь промоклий, приспішує ходу і перебуває весь час на десять кроків попереду, очікуючи свого супутника з нетерплячим виразом обличчя.

Спокійно наздогнавши його, святий Франциск запитує:

— Чого ж ти так поспішаєш, брате? Чи ти боїшся дощу? Його, який має руки ніжніші, ніж у молодої дівчини, і знає пісень веселіших, ніж ті, що їх співають винопивці? Дощ треба любити і треба, щоб він тебе любив!

І під час, коли дощ і далі сильнодуже зливається, скидає святий Франциск із себе вбрання, щоб ще більше звільнити тіло для братніх пестощів дощу. Тоді ж говорить він сумирно:

— Брате мій, я навчаю тебе терпцю! Поглянь бо, з якою терплячістю тече джерело з скелі, подумай но й про терпець пристані, яка жде на корабель, про терпець моря, що кидає хвилю за хвилею на берег, не поступаючи вперед ані на крок, подумай про терпець стовбура, що стає хрестом. Подумай про терпець склепіння, яке несе на собі церкву, і подумай про терпець землі, яка чекає на плоть моєї мізерної постаті...

При тих словах падає брат Янгол до ніг Франціскових, просто у величезну калюжу, і цілує його сандалі.

— І подумай же про терпець, що його ти маєш супроти мене, найбільшого з грішників».

Справді прилягає до цієї мініятюри слово — шедевр.

І. КОШЕЛІВЕЦЬ

Українська топономастика і безграмотність

АН УРСР, Інститут гідрології та гідротехніки, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні: КАТАЛОГ РІЧОК УКРАЇНИ. Склали: Г. І. Швець, Н. І. Дрозд, С. П. Левченко, відп. ред. В. І. Мокляк, видавництво АН УРСР, Київ, 1957, 192 стор.

На жаль, гідро- та топономастичні праці на Україні належать нині, як і раніше, до найбільш занедбаних у мовознавстві. Якщо не враховувати давніших праць М. Сумцова («Малорусская географическая номенклатура», 1896), М. Кордуби («Що кажуть нам назви осель», 1938), Я. Рудницького («Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny», 1939), то найцінніші причинки в цій ділянці дали чужинці (А. Соболевський: «Русско-скифские этюды», «Изв. ОРЯС»; А. Петров: «Карпаторусские межевые названия из пол. 19 и нач. 20 века», 1929; М. Vasmer: «Iranier in Südrußland», 1939, «Die alten Bevölkerungsverhältnisse Rußlands», 1941, «Russische Flußnamen», 1961; J. Rozwadowski: «Studia nad nazwami wód słowiańskich», 1948; Z. Stieber: «Toponomastyka Łemkowszczyzny», I-II, 1948-1949; S. Hrabec: «Nazwy geograficzne Huculszczyzny», 1950). Щойно в останні роки можна відмітити декілька причинків («Мовознавство», ч. 14, 1957 — Ю. С. Виноградський: «Назви міст, сіл та річок Чернігівщини»; В. М. Брахнов: «Про місцеві назви Переяслав-Хмельницького р-ну»; О. С. Мельничук: «Топоніміка Кодимського р-ну Одеської області»; К. К. Цілуйко: «Топонімія Покровського р-ну Дніпропетр. обл.»; Є. М. Посацька-Черняхівська: «Географічні назви, пов'язані з іменами людей, їх прізвищами і прізвиськами»; Л. Л. Гумецька: «Топоніміка в українській актовій мові XIV-XV стол., лексико-семантичні типи і словотворча будова»; вона ж: «Топографічні назви української актової мови XIV-XV стол., у збірнику «Дослідження з мови та літератури», Київ, 1957). Теж не було навіть спроб з українського боку охопити хоч би реєстраційно весь наш назвовий матеріял. Щодо річок України зробив це частково росіянин П. Маштаков («Список рек Днепровского бассейна», Спб., 1913; «Список рек бассейнов Днестра и Южного Бута», Спб., 1917; «Список рек Донского бассейна», Ленінград, 1934). Такі реєстри кубанської річкової ономастики не відомі. Однак хибою і наявних реєстрів є те, що вони роблені на підставі російських або австро-німецьких, угорських і польсько-румунських спеціяльних мап і тому подають не так народні назви з нашої території, як радше російщені чи польщені (найвідомішим прикладом такої мовної дивовижі можна вважати назву Берестя — Брест!). Така неохайність залишилася доброю звичкою російської картографії зокрема щодо західньоукраїнських земель, і з таких офіційних джерел перейняли її, на жаль, теж київські ономасти, так наче б досі взагалі не було, напр., українськомовних мап з поправними, більш-менш народніми назвами С. Рудницького та Кубійовича.

Найгірші російські традиції повторює і рецензоване видання, вкрай лихе й неграмотне щодо річкових назв західніх областей України. Подібно до неохайного «Бресту», росіяни тут натворили на підставі польсько-німецьких назв безліч дивовижних означень для наших річок, а за ними повторили їх кияни, чомусь не завдавши собі труду звернутися до будь-котрого львівського мовника, щоб той перевірив цю топономастичну безграмотність. По-

льські назви для українсько-теренових річок впізнає кожен у таких штучних творивах, як Пельтів (Полтва), Пшегноївка (Прогноївка), Бельзець (Белзець), Сан (Сян), Вяр (Вігор), Гологурка (Гологірка), Блотня (Болотня), Варенжанка (Варяжанка), Студзянка (Студянка), Стрвяж (Стривігор), Тлумачик (Товмачик), Пистинка (Пістинька), Лючка (Лучка), Добриводка (Добровідка), Грамітні Вельки (Грамітний Великий), Слониця (Солониця), Клодниця (Колодниця), Щерек (Щирок), Зубра (Зубря), Садзава (Саджава), Бжаза (Бряза), Тужанка (Турянка), Свіж (Сверж), Болухівка (Болехівка), Битковчик (Битьківчик), Ольховець (Вільховець), Гнезна (Гнізна), Марковка (Марківка) тощо. Так само по-неграмотному читали росіяни-картографи й угорські мамапи (не знаючи, напр., що угорське *sz* треба читати як *с* і що угорське *s* це *ш*), а звідси і в нашому київському каталозі появилися такі дивогляди, як Терешва (Тересва), Пришлоп (Присліп), Сипот (Шипіт), словацько-угорські Пініе, Віча, Вела, Мочонка, Цернице або румунські Басхеу, Пляїська. Напевно такого румунсько-мапного книжного походження і назва правого допливу Білої Тиси Паулек (себто Павляк). Щоправда, подібним шляхом просмикнулася і в географію України В. Кубійовича буковинська назва Селятин (гуцульсько-діялектне Селетин) у формі Селетин (див. «ЕУ», 2, 468).

При українських назвах річок подано, крім наголосу (він є й на російських формах цих назв, інколи чомусь різнячися від українського), ще й форму родового відмінка. Однак є таємницею складачів, звідки вони взяли такі дивовижні наголоси при західньоукраїнських річках, як от: Зимна Вода, Звиняч, Глибичок, Хлібичок, Вільховець. Загалом можна сказати, що рідко котрий поданий у цьому каталозі наголос відповідає народньому західньоукраїнському (хібаще укладачів інформував тут якийсь лемко або поляк). Дивні форми трапляються і з закінченням родового відмінка (напр., Стрий — Стрию). Мабуть, кепське відчитання росіянами-картографами з польської чи німецької мапи назви лівого допливу підльвівської Білки — львівсько-винницької річки Марунька утворило і нам особисто ніде не чувану назву Марущак (позиція 33).

Нібито улітературнюючи здебільшого діялектні назви, автори ні разу консеквентними не були; бо є Зульня (правий доплив Горині) і Зольня (лівий доплив Уборти), Перевезня (правий доплив Случі), Грезля (лівий доплив Ужа) і Грязива (правий доплив Жолоні) та Тетива (правий доплив Снову).

Каталог включає 2613 позицій (річки, канали, балки) з українськими та російськими назвами і гідрографічними даними (довжина і поверхня сточища). З цієї кількости коло 260 позицій позначено поміткою «без назви»: вони стосуються головно річок степової України та Полісся. Впорядковано назви за сточищами окремих річок (Висли, Дунаю, Дністра, міжбасейня Прут-Дністра та Дністра-Богу і Дніпра-Дінця, Дніпра, Богу, Дінця і Криму), при чому тільки в кордонах УРСР. Якщо зважити, що укладачі включали в каталог річки довжиною понад 10 км і з сточищем понад 25 кв. км, то ці «відсутні назви» зумовлені не тим, що довколишнє населення тим водам назви не дало, але тим, що на мапах, які використано, назв не було вписано. Спираючися виключно на російські мапові написання, автори створили, зокрема щодо західньоукраїнських теренів, типовий книжно-кабінетний номенклятурний розгардіяш. Ще бракує лише того, щоб цю дивовижу якінебудь півграмотні верховоди наказали завести на місці, як офіційні назви, подібно до того, як у 1939 р. по-неграмотному було наказано вживати таких нібито «літературно-мовних» творив, як винникський (винницький), бібрківський (бобрецький), теребовльський (теребовельський), жовквівський (жовківський) Тарнопіль, Ровно.

Випускаючи таку неохайну писанину, київська Академія наук і Ін-

ститут мовознавства слави «вітчизняній науці» не принесли. За це видання треба буде паленіти від сорому перед чужинцями. Такі грубі промахи немислимі ні у виданні нинішньої польської, ні чеської академій наук. Вийшло щось подібне до неграмотних «приміток» у виданнях українських письменників, де подаються такі скандальні тлумачення західньоукраїнських діялектизмів: «бриндушка — копичка, купка», а в висліді з Федьковичевого «Ой, на снігу, на морозі бриндушечка сина» (себто синя) в редактора-анальфабета скомбінувалася «копичка сіна» (див. Ю. Федькович: «Вибрані твори», Держ. в-во худож. літератури, Київ, 1955, стор. 53, автор передмови, упорядник текстів та приміток Г. Мізюн). Тим часом та фатальна бриндушечка — це найзвичайніший собі «крокус», і її можна було знайти навіть у Грінченковому словнику.

Все це свідчить про трагічне обниження рівня мовознавчої науки на нашій батьківщині, зумовлене ще ліквідацією сотень українців у 30-их роках.

О. ГОРБАЧ

ПРОЛОГ

ч. 1-2 1961

1. Дві концепції коекзистенції.

   Богдан Галайчук, Катол. Університет, Буенос-Айрес.

2. Наслідки совєтської національної політики в світлі даних переписів населення та ін. дат.

   Лев Шанковський.

3. Нові напрямки в совєтській національній політиці.

   Василь Маркусь, Університет Нотр-Дам, США.

4. Совєтська психологія.

   Йосип С. Ровчек, Університет Бріджпорт, США

5. Ґана — нові горизонти в Африці.

   Кеннет Лоттік, Університет Монтана, США.

6. Український націоналізм.

   Роман Рахманний.

7. Книжкові огляди.

   Альберт Уїкс, Лев Шанковський, Петро Потічний, Любомир О. Ортинський.

ХРОНІКАЛЬНІ НОТАТКИ

Пересунення і зміни в партійному апараті УРСР

Від 1958 року і до т. зв. січневого поширеного пленуму ЦК КПРС в цьому році в апараті радянської «нової кляси» не мали місця видатніші персональні пересунення чи зміни, які набирали б характеру чистки. Тоталістський режим радше стабілізувався після кризи на верхах монопартійної драбини — ліквідації «антипартійної групи» (Молотов, Каганович, Малєнков та Шепілов, «який до них приєднався», а опісля Булганін) і після афери Жукова. Усунення Бєляєва та Кириченка було, здається, внутріпартійним епізодом без якихось серйозніших наслідків у структурі апарату, за винятком досі ще нез'ясованих переведень членів президії ЦК КП України, Гуреєва та Найдека, на нижчі партійні щаблі — першого на пост голови облвиконкому в Луганському, другого на пост першого секретаря в Черкаській області. До речі, афера Бєляєва-Кириченка також не з'ясована досі західніми експертами «кремльології», і про лаштунки цієї афери були поширені різні неперевірені інформації, а то просто леґенди та фантастичні чутки.

Можна дивуватися з того, що західні досліджувачі радянської дійсности присвятили так мало уваги падінню Олексія І. Кириченка, якого вони якийсь час уважали навіть можливим «наслідником Хрущова». Виникає оправдане питання, чи таке незацікавлення його долею та причинами його падіння випливає з факту, що Олексій Іларіонович мав марку національно свідомого комуніста-українця.

Знавці твердять, що однією з найсуттєвіших ознак кожного тоталістського режиму є періодичні чистки, без яких він ні функціонувати, ні існувати не може. Система чисток є приреченням цього режиму, а носії системи невільниками цієї закономірности. На жаль, важко встановити періодичність такого «очищувального» процесу, бо в суспільному житті людські емоції мають перевагу над холодним та речевим мисленням. Таку перевагу мають ці емоції також і передусім у суспільстві, спотвореному кліщами тоталізму.

Над широкими просторами СРСР з січня цього року бродить привид чистки. За повідомленнями радянської преси ця чистка охопила зокрема керівні партійні кадри. Про нижчі щаблі партійної драбини преса, яка доходить за кордон, мовчить, бо цими справами напевно займаються обласні, міські та районні газети, яких не допускають не тільки за кордон, але також поза даний район чи дану область. Важко припускати, щоб нова система хрущовської чистки (чи «ленінського центрального комітету») діяла за парафразованою засадою: «високих партійців чистять, а малих залишають у спокої» (в оригіналі — «малих злочинців вішають, а великих залишають на свободі»).

В середньоазійських союзних республіках чистка партійного та державного апаратів дійшла майже до межі справжньої оргії. Сьогодні ще важко встановити її причини, бо офіційна аргументація та інтерпретація, що йшлося про кари за «свідоме фальшування звітів про господарські успіхи», тобто за окозамилювання, аж ніяк переконати не можуть. Не виключено, що т. зв. «фальшиві звіти» були наслідком переростів «місництва», тобто, ясніше

висловившись, керівні національні кадри в партійному апараті на практиці саботували різні заготівлі «державі» (читай — імперіяльному центрові в Москві), прикривши їх недійсними звітами. Також не можна виключати можливість, що ці кадри хотіли грати на суперечностях між Пекіном і Москвою, бо що вільно робити Албанії, те може дозволити собі якоюсь мірою, наприклад, також і Киргизька РСР. Коли ми не виключаємо таких можливостей, то це ще не означає, що ми ставимо беззастережні твердження. Нам тільки дивно, що ніхто на Заході не хоче замислитися над тим, чи гостра боротьба режиму з т. зв. «окозамилювачами» в середньоазійських республіках не є маскуванням боротьби з «буржуазними націоналістами» чи національними ревізіоністами серед туркестанських партійців.

До кінця травня поважні зміни в керівному партійному апараті мали місце в 30 краях та областях СРСР.

В Україні таких докорінних змін майже не було, за винятком Полтавської, Одеської та Харківської областей, де усунено перших секретарів: на Полтавщині — Рожанчука, на Одещині — Євсєєва, на Харківщині — Титова; на місце першого прийшов Ком'яхов з Криму, на місце другого Синиця, колишній перший секретар міськкому в Києві, останньо голова Республіканської ради професійних спілок УРСР, а на місце третього — Соболь. На Крим перейшов Лутак з адміністраційного («радянського») обласного апарату, а на місце Синиці — Клименко, один з колишніх перших обласних секретарів, який на т. зв. травневому пленумі ЦК КПУ авансував на кандидата в члени президії ЦК. Лазуренка переведено із Львова на пост першого секретаря Житомирського обкому, чим знижено його впливи, а на його місце прийшов Грушецький з Волині, де авансував другий секретар, Калита.

Іншими словами, партійний апарат в Україні виявився умовно стабільним, і говорити про хвилю чистки в Україні є пропаґандистським перебільшенням, якщо ці пересунення порівняти з чисткою в Туркестані і з пов'язаною з нею пресовою кампанією проти вичищених.

Справу Никифора Т. Кальченка перецінено. Треба нагадати, що він був колись протеґований не тільки Хрущовим, але також і Кириченком, який потяг його з собою з Одеси до Києва, де в перші післявоєнні роки Кириченко був першим секретарем обкому, а Кальченко — головою облвиконкому. Також нагадати треба, що Никифор Тимофійович є політиком нижче пересічі (тобто обласного маштабу), який поза кукурудзою та аґрономією політичних проблем не бачив і не бачить. Поширена загальна думка, що його ніби здеґрадовано за провали в сільському господарстві України, не відповідає правді, бо він, ставши міністром заготівель — тобто ділянки, де таких провалів було найбільше, — далі матиме справу з кукурудзою та аґрономією. Кальченка здеґрадовано за недолугість і зроблено з нього «козла відпущення».

Клясичним козлом відпущення треба вважати Михайла Сергійовича Гречуху, якого наперед звільнено з посади заступника голови ради міністрів УРСР, а на травневому пленумі ЦК КПУ «задоволено його просьбу і звільнено від обов'язків члена президії ЦК», мовляв, з огляду на «стан його здоров'я» (офіційне повідомлення про пленум ЦК КПУ в київських газетах від 20 травня). Гречуху, людину районного маштабу, — при кінці 1937 року його дослівно витягнено з одного райвиконкому на Житомирщині на пост прем'єра, — кинув ЦК КПУ в «м'ясорізку чистки», щоб якоюсь мірою не пасти задніх у вичищувальній кампанії. А, може, насправді з здоров'ям Гречухи погано?

Головокружну кар'єру зробив на недавніх пересуненнях та змінах колишній київський обласний секретар Тронько, який командував усім «ідеологічним фронтом» в області. На короткий час він заміинив Хворостяного на посту завіду-

вача відділу ЦК КПУ в справах аґітації та пропаґанди і таким чином став правою рукою диктатора «ідеології» в Україні Скаби. Останньо він авансував на пост одного з заступників голови ради міністрів — на пост, що його посідав Гречуха, і тепер він координує діяльність всіх міністерств, що мають справу з «ідеологічними питаннями», тобто міністерств культури, освіти і вищої та спеціяльної освіти. Тронько є координатором для Бабійчука, проф. Білодіда та проф. Даденкова і став таким чином персоніфікацією «партійности в науці і культурній творчості». Партійний ідеолог у ролі адміністратора від науки і культури! Можна припускати, що Тронько незабаром опиниться серед кандидатів у члени президії ЦК КПУ.

Останній пленум ЦК КПУ, що відбувся 17-19 травня, визначив дату скликання XXII з'їзду КП України на 27 вересня 1961 року. Цей з'їзд обговорюватиме проєкти програми (доповідач Підгорний) та статуту КПРС (доповідач Казанець, другий секретар ЦК) і «переобере» керівні органи КПУ. Сьогодні годі передбачити, чи заіснують якісь поважніші персональні зміни.

З огляду на те, що один з секретарів ЦК, Володимир В. Щербицький, недавно замінив Кальченка на посту прем'єра, виникла потреба поповнити секретаріят Антоном І. Гайовим, дотеперішнім першим секретарем Дніпропетровського обкому і партійним фахівцем від промислової політики. На його місце в Дніпропетровському авансував його заступник Тулубєв, що треба трактувати рутиновою зміною в партійній кар'єрі. До речі, такими рутиновими змінами треба вважати також і більшість пересунень на постах перших секретарів обкомів в Україні.

Цікаво, що можуть означати аванси Щербицького і Тронька, людей, що належать до молодшої середньої ґенерації? Чи Кальченко та Гречуха якоюсь мірою «обросли салом місництва» і тому одного здеґредовано, а другого цілковито усунено? Чи, може, Щербицький і Тронько — це вже продукти з реторти комуністичного виховання і політичні зразки, як повинна виглядати керівна «совєтська людина»? А, може, якраз навпаки: Щербицький і Тронько є висуванцями тієї молодшої партійної ґенерації, яка прагне боронити права республіки рішучіше, ніж старий Гречуха і представник старшої середньої ґенерації Кальченко.

Тільки розвиток дальших подій у партійному житті зможе дати відповідь на поставлені питання. І за цим розвитком треба таки пильно стежити.

В. П. С.

«Література, невідома у Франції»

Так назвав свою статтю відомий французький критик, член Академії Ґонкурів, Андре Бійї, опубліковану в «Фіґаро Літтерер» від 13 травня 1961. Стаття написана з приводу появи французького перекладу роману І. Багряного «Сад Гетсиманський». Автор її майже не зупиняється на характеристиці роману, зате подає для французів загальну інформацію про українську літературу, яку він дістав від перекладача Ґ. Алексінського. Даємо кілька витягів з цієї статті.

*

«Ґеорґій Алексінський зробив переклад з української роману «Сад Гетсиманський» (Nouvelles Editions latines), автор якого Іван Багряний прожив свою молодість під комуністичним режимом. Не можучи думати й відчувати по-тоталітарному, він відбув багато років тюрми й концентраційного табору на далекій північі Сибіру, втікав і був караний знову, звільнений у війну, він живе тепер в екзилі як український письменник.

«З нагоди появи „Саду Гетсиманського" мені здавалося цікавим попросити у перекладача інформацій про українську літературу, бо вона абсолютно невідома у Франції. Лише кілька років тому відкрито курс української мови у Школі східніх мов на рю де Ліль. Число українських еміґрантів дуже велике, і вони дуже активні. Вони видають понад сто періодиків. Німці, американці й канадійці дуже ними цікавляться. Багато з них працюють за океаном по університетах. Недавно ухвалений закон в США про „Тиждень поневолених народів" прийнятий завдяки їх впливові. Сучасний канадійський прем'єр-міністер гордий своїми громадянами українського походження...

«Сучасна українська література представлена трьома поколіннями. До першого належать письменники, які залишили батьківщину після революції 1917-18 рр.; до другого — ті, що еміґрували по останній війні; до третьої — молодь, літературне формування якої відбулося вже на чужині.

«Серед письменників першої групи належить назвати передусім В. Винниченка, дуже популярного між українськими читачами. Він помер у Франції кілька років тому. Найпопулярніші його романи — „Соняшна машина", „Голод", „Рівновага". Приблизно його ж віку поет Олесь, співець української національної революції, автор пісень і оповідань для дітей, і інший поет, романтичного надхнення, Малашюк.

«У другій ґенерації визначаються, і число їх досить значне, ті, що літературно зформувалися на радянській Україні і зазнали переслідування за „ухили", невірність соціялістичному реалізмові й іншим наказам, що приходили з Москви. Між ними слід назвати Любченка, відомого члена Вільної академії пролетарської літератури, автора „Щоденника", що появився на еміґрації; Осьмачку, прозаїка і поета, гостро атакованого радянською пресою за „куркульську" ідеологію. В СРСР він опублікував збірку поезій „Скитські вогні", а на еміґрації велику поему „Поет", а також кілька оповідань і перекладів з Оскара Вайлда, Шекспіра й ін. Слід назвати пані Д. Гуменну, колишнього члена асоціяції селянських письменників „Плуг", що зазнала репресій під час колективізації України і під час перебування на еміґрації опублікувала кілька романів; п. Самчука, письменника родом з Волині, раніше підлеглої Польщі, який завдяки цьому не зазнав персонально совєтського режиму, автора кількох великих селянських романів, серед них „Волинь" і „Життя Василя Шеремети". Приблизно того самого віку прозаїки Галан, Чапленко, Смолій, Бендер, Ніценко, поети Ситник, Черінь, Качуровський, Славутич та ін.

«Найпопулярнішим з письменників цієї другої ґенерації, літературно зформованої на радянській Україні, є безумовно Іван Багряний, автор „Саду Гетсиманського", до французького перекладу якого написав передмову Ґеоргій Алексінський. Досить відомий уже в СРСР, Багряний є автором численних творів у прозі й поезії: „До меж заказаних" (1927), історичний роман „Скелька" (1929), „Аве Марія" (1929), „Тигролови", відзначені першою українською нагородою, перекладені в Нью-Йорку, Лондоні, Торонто і Голляндії, „Вогненне коло", „Розгром" і „Буйний вітер". Популярність Багряного серед українських читачів вимірюється тим фактом, що оригінальне видання „Саду Гетсиманського" вийшло в кількості двадцять п'ять тисяч примірників. Цим об'ємистим романом на чотириста п'ятдесят сторінок українська література робить свій перший виступ у Франції. Це твір написаний з власного досвіду. У ньому поставлена та сама проблема, що й у „Нуль і безмежність" і в „Доктор Живаґо", але висновок його інший. У романі Багряного син робітника, людська істота у фіналі тріюмфує.

«Найвизначніший з сучасних українських письменників є так само головою „Ради" — національної ради українців в екзилі».

*

Український читач легко помітить у наведених рядках і неповноту інформації, чи її односторонність, і ряд фактичних неточностей, на яких ми зупинятися не будемо, але не підлягає сумніву, що все це написане з почуттям щирої симпатії до літератури, «не відомої у Франції».

«Наукова біографія», побудована на помилках і перекрученнях

В нашій статті «Шевченкознавство в соцреалістичній дійсності» («Сучасність», ч. 3, 1961) ми вже згадували про негативну оцінку біографії Т. Шевченка, опрацьованої групою співробітників Одеського державного університету і випущеної видавництвом Київського університету в 1960 р., оцінку, що її дав завідувач відділу Державного музею ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР Василь Косян у «Літературній газеті». Його рецензія закінчувалася ствердженням, що «сторінки книги рясніють фактичними помилками — неточними даними, перекрученими фактами, прикрими описками, а то й вигаданими епізодами, яких насправді не було в житті Шевченка».

Тепер ця сама публікація дочекалася в київській «Вітчизні» (ч. 3 за березень 1961, стор. 202-204) рецензії Леонида Вікторова під позитивною назвою «Перша наукова біографія Т. Г. Шевченка». Автор цієї рецензії, ствердивши відомий, але зусильно заперечуваний досі радянськими літературознавцями факт, що «за роки радянської влади... наукової біографії Т. Г. Шевченка не існувало», визначає вихід у світ названої роботи одеських шевченкознавців, нібито «першої радянської наукової біографії Великого Кобзаря», як «відрадне явище не лише в радянському шевченкознавстві, а й в усій українській літературі».

Давши в перших уступах своєї рецензії таку позитивну оцінку цієї публікації, Леонид Вікторов присвячує весь дальший її тяг розглядові... хиб, помилок і спотворень, на які, мовляв, «необхідно звернути увагу».

Загальні зауваження Л. Вікторова до обговорюваної ним «наукової біографії» дуже суттєві, і деякі з них варто зацитувати дослівно: «Вплив української культури на формування світогляду Шевченка, зв'язки українських діячів з поетом подані в книзі досить повер-

хово... Малярська спадщина Кобзаря описана дуже схематично і далеко не повно... Останній розділ майже на третину є переказом „Щоденника" Шевченка, не підкріпленим ніяким матеріялом, хоча такий є в шевченкознавстві в значній кількості».

«Спотворено, — стверджує Л. Вікторов, — текст до офорту „Дари в Чигирині" (стор. 109). Поперше, текст цей подано скороченим, і автор не потурбувався зазначити скорочення, як це прийнято в наукових працях, всім відомою позначкою — три крапки в квадратових дужках. Подруге, в справжньому авторському тексті написано „прибували", а не „прибули". І, головне, звідкіля взято слова „рада відкинула пропозиції послів Польщі і Туреччини", які взяті в лапки і видаються за Шевченкові. Адже нічого подібного у Шевченковому тексті немає. У нього значиться так: „одначе рада (опріч славного лицаря Богуна) присудила єднать" і т. д. До речі, якщо дана біографія наукова, то потрібно було б навести цей текст повністю саме тому, що більшість дослідників завжди вилучає фразу про Богуна (підкр. наше — бкр)».

«Взагалі, — пише далі Л. Вікторов, — автори біографії іноді занадто вільно, навіть неохайно поводяться з цитатами. Скажімо, спогади Мокрицького (стор. 66) наведені автором 3-ого розділу біографії так: „він показав Брюллову вірші Шевченка, „которыми Брюллов был чрезвычайно доволен, и, увидя из оного мысли и чувства молодого человека, решился извлечь из подобного состояния..." Насправді ж слід читати: „...показал его стихотворение, которым Брюллов был чрезвычайно доволен, и увидя из оного мысли и чувствования человека, решился извлечь его из податного состояния..." Або на цій же сторінці автор цитує: „...говорил Брюллов насчет Шевченко". Хоча треба: „...говорил Брюллову..." Незначна, здавалося б, помилка, але вона привела до перекручення всього змісту. Так само неохайно, не по-науковому повелися автори і з статтею Беренштама (стор. 121), спогадами Мокрицького (стор. 68), записками Момбеллі (стор. 164) та іншими, де не тільки перекручені слова, а й вилучені групи слів без відповідного зазначення цього».

Стверджуючи, що в основу рецензованої ним «першої наукової біографії Т. Г. Шевченка» лягли майже виключно праці про життя Шевченка О. Конишського, М. Чалого та Д. Косарика, Л. Вікторов дає гостро негативну оцінку роботи Дмитра Косарика «Життя і діяльність Т. Шевченка», що появилася 1955 року і що її акад. О. І. Білецький визначив був у 1957 році, як «перший наслідок» веденого вже в період, мовляв, справжнього «радянського літературознавства» «наукового вивчення біографії поета». Щодо цієї праці Д. Косарика, яка в умовах радянської соцреалістичної дійсности досі правила теж за «першу наукову біографію Т. Шевченка», автор рецензії висловлює таке зауваження: «Надто часто посилаються автори на книгу Д. Косарика „Життя і діяльність Т. Шевченка", яка не може вважатись науковим авторитетним джерелом хоча б тому, що в ній немає посилань на джерела, про що вже говорилося в критиці. До ряду положень, висунутих у книзі Косарика, треба підходити дуже й дуже критично. На жаль, цього не видно в рецензованому виданні».

Таких і подібних загальних і конкретних зауважень про помилки, спотворення, перекручення і натяжки в новій радянській біографії Т. Шевченка маємо в рецензії Л. Вікторова багато більше; проте й вони ще не охоплюють всіх вад цієї публікації. Але вже встановлені ним «недоліки» цілком заперечують науковість цієї публікації і піддають під оправданий сумнів твердження рецензента, що ця робота колективу співробітників Одеського державного університету написана «з наукових позицій» і є «першою науковою біографією Т. Г. Шевченка».

бкр.

Фальшування фолкльорного матеріялу

Про те, до якого занепаду і виродження дійшли були такі наукові ділянки, як етнографія і вивчення фолкльору за режиму Сталіна, можна писати багатотомові студії. Так само цілі розвідки можна писати про ті безглузді методи, з допомогою яких у сталінський період фабриковано т. зв. «радянський фолкльор» і які, не зважаючи на весь процес десталінізації і деяку пізнішу сповидну поправу в згаданих ділянках, продовжуються до теперішнього часу.

Яскравим прикладом здійснюваних у ділянці фолкльору фальшувань і підроблювань може бути видана 1959 року Закарпатським обласним видавництвом в Ужгороді збірка «Закарпатські народні пісні», упорядкована М. Кречком. Застосовані в цій збірці методи «редаґування» народніх пісень такі безсоромні, що вони починають викликати справедливе обурення і серед радянських читачів, і навіть з боку офіційних радянських рецензентів.

Виявом такого обурення може бути зокрема рецензія на згадану збірку закарпатських народніх пісень, написана В. Гошовським і Ю. Качієм і вміщена в книзі четвертій журнала «Народна творчість та етнографія» (за жовтень-грудень 1960 р.), що виходить за редакцією Максима Рильського. У своїй рецензії вони подають такі приклади обурливого перекручення змісту і тексту надрукованих у збірці М. Кречка пісень:

«У старій рекрутській пісні „Ой, у полі два явори" слова в о я к, в і й с ь к о, к а п і т а н чомусь замінені на к о з а к, х л о п ц і, т о в а р и ш. Відомо, що ця пісня виникла в ті часи, коли Закарпаття входило до складу Австро-Угорщини. Адже не треба доводити, що солдатів австро-угорської армії аж ніяк не можна називати козаками.

«Зіпсована в збірці і історична пісня „Татуню, татуню..." Замість слів «бери балту [1]) й гуню» вставлено «бери на ся гуню», а речення «та й забрали стрижки» зовсім виключено з тексту.

«Такі недоречності є і в пісні „Ой, ви дівчата...", де замість образу „ламле начиння на мак дрібненький" стоїть прозаїчне „ламле начиння уночі". Останній куплет, в якому відчай жінки передано простим народнім зворотом:

Ой, Боже, ой, Боже мій,
Який нещасний живот [2]) мій!

замінений на зовсім інше:

Долю жіночу, мужа-п'яницю
І світ біленький я кляну.

«Викликає обурення переробка історичних пісень та баляд. У пісні „Турки село зруйнували...", текстовий варіянт якої відомий не тільки на Україні, а і в інших слов'янських народів, дівчина, щоб не стати туркенею, кінчає життя самогубством. Перед смертю вона промовляє:

Їжте, гарчі, [3]) білі плечі,
най їх турок не вбимає [4]).
Їж, плотичко, біле личко,
най го турок не цілує.
Їжте, щучки, білі ручки,
турка най не обробляють.
Їжте, рибки, білі ніжки,
най вни турка не обходять.

«Цих чудових рядків, перлин народньої поезії, в рецензованій збірці ми не знаходимо. Більше того, в кінці пісні дівчина... вбиває турка.

«А ось ще один приклад неохайного ставлення до скарбів народньої творчости. Хлопця забирають у рекрути, і він іде до коханої прощатись:

---

[1]) Балта — сокира.
[2]) Живот — життя.
[3]) Гарчі — соми.
[4]) Вбимає — обіймає.

Я до неї прийшов, а вна там стояла,
Я їй ся поклонив, а вна заплакала.
— Не плач, мила, не плач, заплачеме вбоє,
Як будуть рубати волосічко моє.
Волосічко моє, де ти ся поділо?
— У середу рано з касарні летіло...

«В рецензованому збірнику пісня закінчується так:

Я до неї прийшов, а вна заплакала.
Я їй ся поклонив — все ся засміяла...»

Свій перелік перекручень змісту і тексту народніх пісень рецензенти В. Гошовський і Ю. Качій закінчують ствердженням, що «така свавільна переробка народнього тексту недопустима в радянській фолкльористиці». Вони не мають можливости ствердити, що на таких «свавільних переробках» побудований чи не весь сучасний так званий «радянський фолкльор».

Характеристичний приклад «творіння» цього «радянського фолкльору» наводять названі закарпатські фолкльористи наприкінці своєї рецензії, пишучи:

«Зовсім незрозуміло, яким чином потрапила до розділу радянських пісень давня жартівлива пісня „Серед села дичка", що була записана Ф. Колессою на Закарпатті ще в 30-их роках („Народні пісні з Підкарпатської Руси". Ужгород, 1938, стор. 87). В штучно створеному (! — *бкр*) третьому куплеті цієї пісні зовсім не до речі вставлено слово „тракторист".

Серед села дичка, гоя-я
Розпустила листя, чугая!
Хлопець трактористом, ея-гоя-я!
Я го полюбила, чугая»!

Якщо взяти на увагу всю дотеперішню практику з фабрикуванням «радянського фолкльору», такі факти таки цілком зрозумілі, і дивуватися з цього приводу немає потреби. В усьому цьому відрадне те, що таку практику починають розкривати і її засуджувати самі ж таки радянські науковці з молодшої ґенерації. *бкр.*

Смерть Мерльо-Понті

В Парижі помер у травні ц. р. відомий філософ Моріс Мерльо-Понті. На перший потяд здавалося б, що ця подія не має більшого характеру, ніж локальний. Однак, приглянувшися ближче, доводиться спинитися над деякими характерними для всієї нашої доби рисами філософії покійного.

Мерльо-Понті належав до тієї молодої й блискучої плеяди французьких мислителів, народжених на початку нашого століття, які пережили і старались до кінця продумати соціяльну й духову кризу нашої доби. Мунье, Камюс, Мальро, Сартр, Мерльо-Понті — це блискучі письменники, есеїсти, філософи, публіцисти, які глянули відкрито в прірву, перед якою стали інституції «старого доброго світу», і на непевні обрії майбутнього. Вони хотіли без замилювання очей і сумління знайти ті основи й принципи, на яких новий світ міг би стати гуманнішим, ніж попередній. Їхні глибокі студії скоро привели їх до найвидатніших суспільних функцій: вони скоро стають професорами університетів, найбільш читаними письменниками, формуючими опінію редакторами журналів. Але передчасна втома і нещасливі випадки поволі проріджують їхні ряди: після Мунье, після Камюса помер нагло від удару серця Мерльо-Понті.

Професор Сорбонни після війни, а опісля професор у найвищій дослідній інституції Франції — в Колеж де Франс, Мерльо-Понті не залишив по собі ні надто численних творів, ні завершеної думки. Історія може різно оцінити цей стан. Але не можна заперечити, що для нас, для нашої доби, це була визначна постать, орієнтир, свідок. Його основною рисою, як і всіх вищезгаданих його однолітків, була свідомість, що в даний час, в нашу епоху не можна занедбати ні думки, ні акції. Ніхто з них не скористав з нагоди і не став тільки «чистим філософом», а також не дав

втягнути себе в сліпу, пристрасну акцію наших багатих на події часів. Мерльо-Понті до кінця життя не переставав боротися на обох фронтах.

У філософії він став на методичний шлях феноменології Гуссерля: нове «коґіто» нахиляло його до критичної перевірки всієї філософічної традиції і до критичної оцінки проблем дня. Під його пером проблеми розкладались на серію знаків запитання, прийняті істини — на конвенційні припущення, певність пересічного думаючого чоловіка — на комфорт безтурботної людини. А чи прийшов він до нової синтези, до основних непохитних істин? До деяких — так, але до таких, які не присипляли, а непокоїли. Мерльо-Понті вірив в оригінальність феномену людини. Людина в світі і у всесвіті відгадує значення буття, старається надати значення своєму життю. У своїх основних творах, «Структура поведінки» та «Феноменологія сприймання», він старався проаналізувати і описати оригінальність цієї значенньодавчої постави людини. Орієнтуючись одночасно на Геґеля, він однак старається схопити й історичну еволюцію цієї драми людини. Людина видалась йому єством з абсолютними запитами, але без абсолютного опертя. Абсолютна відповідь вирішує все, — а в житті людини все є невирішене, все є незавершене і часто — випадкове. Відчуття недосконалости, обмеженості — це була основна риса його думки. В цьому теж полягала його відмінність від традиційного скептицизму та релятивізму. Ці останні позиції здавались йому надто легкими й вигідними. А шукання й запити людини є серйозні, важливі, і відповіді, хоч і не досконалі, є зате правдиві й зобов'язуючі. На цій дорозі основних запитів буття він зайшов недалеко. Можна б сказати, що він не вийшов повністю з серії своїх методичних чи то життєвих застережень, щоб не сказати — передсудів. Як філософічний заповіт залишає він нам не якусь доктрину або систему, а радикальне допитування.

У практичному житті він належав до тих, які вважали, що без розв'язки основного соціяльного й політичного питання нашої доби — визнання людини людиною, не може бути ні особистого або спільного, ні теоретичного або практичного миру і автентичного гуманізму. В цій ділянці він теж, як і його однолітки, бажав розглянути всі гіпотези та можливості. Передусім він серйозно потрактував марксизм, як спробу відповіді на це основне питання доби. Він визнавав, що в основі марксизму були автентичні елементи для оцінки існуючого стану і тим самим — до його розв'язки. Його орієнтація на Геґеля, на історичний процес людства скерувала його тим більше до серйозного сприймання деяких марксистських тез, напр., про формування образу людини в соціяльних взаєминах, в т. зв. «праксіс». Тут він допустився далекосяжної концесії марксизмові: засуджуючи ліберальний режим за його гіпокризію, тобто за розходження намірів з дійсністю, він оцінював марксизм фактично на основі інтенцій, основних гасел. Це привело його до написання оспорюваного твору «Гуманізм і терор», де, розглядаючи ставання комунізму, зокрема період процесів 1937-1938 рр., він парадоксально схилявся до т. зв. «об'єктивної» — соціяльної істини, зокрема в політиці. Однак доказом його критичности та незалежности думання є те, що, на відмінність від Сартра, він кінець-кінцем не погодився з «марксистським вибором», а тим більше з фанатизмом і новітнім конформізмом. Це демаскування фальшивого «прогресизму», він зробив у творі «Авантура діялектики». З Сартром він зірвав. Його гуманістична думка щойно накреслювалася. Смерть перервала його життя в момент недокінченого питання. Його заповіт і його вклад у філософічну думку — це радикалізація допитування, це теж і обов'язково свобода та автентичність допитування.

К. М.

ЗМІСТ

Василь Барка. Поезії 3
Ігор Качуровський. Моє ім'я 7
Богдан Рубчак. Рішальні зустрічі 18
Микола Лебедь. На принципі обопільного визнання 47
Мирослав Прокоп. До питання українсько-російських взаємин . 49
Степан Процюк. Проблема потенціялу українського населення . 62
Іван Лисяк-Рудницький. Вячеслав Липинський 74
Олександер Семененко. Наркомюст Скрипник 91
Кирило Митрович. Раціональна та екзистенціяльна певність . 102
Критика і бібліографія. Заплутавшися в незнанні (Б. Кравців) — Праця про українську перекладну літературу XVII-XVIII стол. (Б. Кравців) — Селекціонований довідник (А. Г. Г.) — Revue des études slaves (І. К.) — Нові видання «На горі» (І. Кошелівець) — Українська топономастика і безграмотність (О. Горбач) 109
Хронікальні нотатки. Пересунення і зміни в партійному апараті УРСР (В. П. С.) — «Література, невідома у Франції» — «Наукова біографія», побудована на помилках (бкр.) — Фальшування фолкльорного матеріялу (бкр.) — Смерть Мерльо-Понті (К. М.) 119

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Великобританія: **Ing. Jaroslaw Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція і Туніс: **M. Soroczak**
30 Vallée de Couzon
Rive de Gier (Loire)

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Появилося 6 (44) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за червень 1961

I. СТАТТІ: Література — Наука — Охорона природи — 100-і роковини смерти Тараса Шевченка;

II. ВІСТКИ І ІНФОРМАЦІЇ: Сільське господарство — Промисловість — Економіка — Телевізія — Медицина — Комуністичне суспільство — Школи — Кіно — Зв'язки з закордоном — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річна передплата (12 чисел) — 10 долярів, передплата на три роки — 25 долярів.

АДРЕСА:

„PROLOG"
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

DATE DUE

RET'D MAR 24 1983
MAY 2 2 1983

RET'D PER MAR 06 1988
MAR 06 '88

RET'D PER SEP 19 1988
SEP 19 '88

RET'D PER OCT 05 1988
OCT 06 '88

PERIODICALS MUST BE RETURNED
TO PERIODICALS DESK ONLY

DEMCO 38-297